स च पूर्वोक्तसामर्थ्यासामर्थ्यप्रयोजकप्रसङ्गतद्विपर्ययाधीनस्त, तौ च दूषितावेवेत्याह। नन्वयमेवेति। तथा चेति। तथा च प्रकारान्तरेण समर्थेतरस्वभावत्वमसिद्धमसिद्धेन क्षणभङ्गेन साधयत इत्यर्थः। यदि च घटनास्तिता घटात्मिका देशान्तरकालान्तरयोरनुवर्त्तते तदा तद्रूपतया घटस्यैवानुवृत्तिः, अथ तत्र नानुवर्त्तते तदा स्वरूपत एव घटानुवृत्तिरिति घटादेः कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तिरेव। नहि स्वकाले बीजादि कालान्तरकार्याणि करोतीति स्वकालेपि बीजादेरसत्त्वप्रसङ्ग इति प्रथमविकल्पार्थः॥

भगी॰ टी॰। नन्वलीकेनाभावेन भावस्य तादात्म्याभावेऽपि विधिव्यवहारविषयेणाभावान्तरेण तादात्म्ये नोक्तदोष इत्याह। नन्विति। अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तदभावेऽसत्त्वं पर्यवस्यतीत्यर्थः। तथाप्यशक्तिर्नास्तिता न त्वभावात्मिकेत्यत आह। सा चेति। समर्थेतरस्वभावत्वं भावस्यासत्त्वमिति प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धौ सिद्ध्येत् तयोरेवासिद्धिरित्याह। नन्वयमिति।

रघु॰ टी॰। ननु कालान्तरे समर्थेतरस्वभावोभाव एव विनाश इति नोक्तदोष इत्याशङ्कते। नन्विति। सा चेति। नास्तितेत्यर्थः। कालान्तरवर्त्ती भावो हि सामर्थ्यविरहेण समर्थात्प्राचोभावाद्भिद्यमानो लाघवात् तस्य विनाशोभ्युपेयते? अथाभिन्न एव? आद्ये नन्वित्यादि। सामर्थ्यविरहो हि भेदं साधयन् क्षणभङ्गे पर्यवस्यति न चासावद्यापि सिद्ध इत्यर्थः। विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्याभ्युपगमविरोधश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

अपि च देशान्तरकालान्तरानुषङ्गिण्यस्य नास्तिता यद्यथमेव ? नूनमनक्षरमिदमुक्तं यदयमेव देशान्तर-कालान्तरानुषङ्गीति। यदि वा स्वदेशकालवत् कालान्तरदेशान्तरयोरपि नास्तितानुषङ्गेऽस्तित्वप्रसङ्गः। अशक्तेः कथमस्तु शक्तेः सत्त्वालक्षणत्वादिति चेत् ? अथ कालान्तरकार्यं प्रति स्वकालेऽशक्तिरसत्त्वं किं वा स्वाकार्यमपि प्रति कालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम् ॥

शङ्क० टी० । स्वकालेऽपि क्षणिकतां साधयितुमुद्यतस्य नित्यत्वं विभुत्वं च पर्यवसितमित्युभयतःपाशा रज्जुरित्याह । अपि चेति । अयमेव भाव एव । ननु देशान्तरे कालान्तरे वा भावस्याशक्तिं ब्रूमस्तथा च तदुभयत्र कथं सत्त्वमापद्यतामिति शङ्कते । अशक्तेरिति । कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तिरसत्त्वमिति चेद्ब्रूषे तदा बीजादेः स्वकालेपि तस्य बीजादेस्ताद्रूप्यात् कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तत्वादित्यर्थः ॥

भगी० टी० । किं च समर्थस्वभावस्य नास्तिता देशान्तर-कालान्तरसम्बन्धिनी न वा । आद्येऽपि सा यदि भावादभिन्ना तत्राह । अपि चेति । भावाभेदे भावाभावस्य हेत्वन्तराधीनत्वसिद्धौ स्थैर्य एव पर्यवसानमिति भावः । नन्वर्थक्रियाशक्तत्वं सत्त्वं कालान्तरे च तदभावात् कथं सत्त्वं स्यादित्याह । अशक्तेरिति ।

रघु० टी०। द्वितीये अपि चेति। देशस्यापि क्षणिकत्वा-द्देशान्तरेत्युक्तम्। अभावसामान्याभिप्रायेणेत्यन्ये। चलसन्तानमभि-प्रेत्येत्यपरे। पूर्वमशक्तिरशक्तस्वभावरूपा शङ्किता, सम्प्रति शक्ति-विरहरूपतामाशङ्कते। अशक्तेः कथमस्त्विति। कालान्तरेऽस्तित्व-मिति शेषः। कालान्तरेति। कालान्तरीयकार्याशक्तेः स्वकालेपि भावात् स्वकाल इत्युक्तम्। न तु विकल्पान्तर्गतं मन्तव्यम्॥

आद्ये स्वकालेऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः तदानीमपि तस्य ताद्रूप्यात्। कालान्तरकार्यं प्रत्येवमेतदिति चेत्? किमयं मन्त्रपाठः नहि यो यत्राशक्तः स तदपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते। नहि रासभापेक्षया धूमो जगति नास्ति, तत् कस्य हेतोः नह्यशक्तस्य स्वरूपं निवर्तत इति॥

शङ्क० टी०। तदानीमिति। तदानीमपि स्वकालेऽपि। एवमेतदिति। एतद् बीजादि। एवं स्वकालेपि कालान्तरकार्यं प्रत्यसदेवेत्यर्थः। किमयमिति। सदपि किञ्चिदपेक्षया ऽसदिति विरोधपरिहारो मन्त्रपाठं विना नोपपद्यत इति भावः। व्यव-हारविरोधमाह। न हीति। व्यवहारविरोधमेव सोपपत्तिक-माह। न हि रासभेति॥

भगी० टी०। आद्य इति। कालान्तरकार्यं प्रति यद्य-शक्तिरसत्त्वं तदेत्यर्थः। इदानीमपि स्वकालेऽपीत्यर्थः। ताद्रूप्यात्

क्षणान्तरकार्यं प्रत्यशक्तत्वादित्यर्थः। तथा च सत्त्वकालेऽप्यसत्त्वमिति विरोध इति भावः। ननु किञ्चिदपेक्ष्याऽसत्त्वेऽपि किञ्चिदपेक्षया सत्त्वमविरुद्धमित्याह। कालान्तरेति ॥

रघु०। टी०।

द्वितीये तु यदि कालान्तराधाराऽशक्तिः कथं तदात्मिका। तदाधारा चेत् तदैवासत्त्वप्रसङ्गः कालान्तरे तु विपर्ययः। तस्मात्

विधिरात्माऽस्य भावस्य निषेधस्तु ततः परः।
सोऽपि चात्मेति कः प्रेक्षः शृखन्नपि न लज्जते ॥

शङ्क० टी०। स्वकार्यमपि प्रति कालान्तरेऽपि अशक्तिरसत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति। यदीति। कथं तदात्मिका-कथं प्रतियोग्यात्मिका। प्रतियोगिनः क्षणमात्रवृत्तितया द्वितीये क्षणेऽसत्त्वादित्यर्थः। तदाधारा चेदिति। प्रतियोगिकालाधारेत्यर्थः। कालान्तर इति। स्वकालाकारैरन्यदशक्तिरसत्त्वं तदा स्वकालातिरिक्ते काले भावस्य सत्त्वप्रसङ्ग इति स्थैर्य्यमेवावर्त्तत इति भावः। प्रथमविकल्पप्रसङ्गमुपसंहरति। तस्मादिति। स्वभावाभावयोर्विधायकनिषेधकप्रमाणगोचरयोस्तादात्म्यं सर्वथाऽनुपपन्नमित्यर्थः। प्रकृष्टा ईक्षा प्रेक्षा तया व्यवहरतीति प्रेक्षः ॥

भगी० टी०। अशक्तेः कालान्तरं यद्यवधिस्तत्राह। कथमिति। भावस्य भिन्नकालीनाशक्तितादात्म्यस्वीकारे स्थैर्यापत्तिरिति भावः। अथाशक्तिर्भावसत्त्वाधिकरणकालाधारा कालान्तरार्थ[१]निरूपक-मात्रं तत्राह। तदाधारा चेदिति। तर्हि भावस्य सत्त्वकाल एवा-सत्त्वप्रसङ्ग इति विरोध एवेत्यर्थः। विपर्ययः सत्त्वमित्यर्थः॥

रघु० टी०। स्वकार्यं प्रति कालान्तरनिरूपिता तस्याशक्तिः कालान्तरनिष्ठा तन्निष्ठा वा? आद्यं दूषयति यदीति। कथ-मिति। तस्य त्वया क्षणिकत्वाङ्गीकारादिति भावः। द्वितीये त्वाह। तदेत्यादि। तदात्मिकाया अशक्तेस्तत्काल एव सत्त्वा-दिति भावः। अभेदे कथमाधाराधेयभाव इत्यपि द्रष्टव्यम्। तदाधारेत्यस्य तत्कालाधारेत्यर्थः इति तु केचित्। विपर्य-योऽसत्त्वव्यतिरेकप्रसङ्गः। उपसंहरति। तस्मादिति। आत्मा स्वरूपमस्य निषेध इत्यन्वयः॥

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीति-वाक्यस्य[२] सोपाख्येति शेषः। नन्वयमपि क्षणभङ्गस्यो-द्गारः[३] स च[४] कफोणिगुडायितो वर्त्तते। भवतु वा

---

(१) न्तरत्वनि– २ पु० पा०। (२) नास्तीत्यस्य– पा० २ पु०।
(३) स्योद्गारः– पा० २ पु०। (४) स च– पा० २ पु०।

निवृत्तिरसमर्था तथाप्यहेतुकत्वे तस्याः किमायातम्। तुच्छस्य कीदृशं जन्मेति चेत्? यादृशः कालदेशनियमः। सोऽपि तस्य कीदृश इति चेदेवं तर्हि न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापि सर्वत्रैव सदैव वेति स्यात्॥

शङ्क० टी०। निरुपाख्यत्वं वेति द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य निराकरोति। अस्त्विति। भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीति कीर्तिवाक्यं सोपाख्येति शेषं दत्त्वा प्रज्ञाकरेण व्याख्यातं तेन निरुपाख्या निवृत्तिरित्यर्थः पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः। एतद्दूषयति। नन्वयमपीति। निरुपाख्या चेन्निवृत्तिरहेतुका तदोत्पन्नमात्रस्यैव भावस्य सा भवेदिति क्षणभङ्गसिद्धिरिति तवाभिप्रायः, स च निवृत्तेः सोपाख्यत्वसाधनात् पूर्वमेव निरस्त इति भावः। कफोणिः कूर्परः। तत्पर्यन्तगतस्य गुडस्य यथा लेहनमनुपपन्नं तथा बहुधा निरस्तस्य क्षणभङ्गस्य पुनरारम्भोऽनुपपन्न इत्यर्थः। भवतु वेति। निवृत्तेरलीकत्वं ध्रुवभावित्वं तेन तस्या अहेतुकत्वसाधनमनुपपन्नमिति भावः। तुच्छत्वादेवाहेतुकत्वमिति शङ्कते। तुच्छस्येति। यथा वस्तुनो जन्मकालादि नियमगम्यं तथा तुच्छस्यापीति परिहरति। यादृश इति। सोऽपि नियमः। तस्य तुच्छस्य। एवं तर्हीति। तुच्छाया निवृत्तेरुत्पादाभाव इत्यर्थः। तथा च क्षणिकत्वसिद्ध्यर्थं विनाशस्याहेतुकत्वं ध्रुवभावित्वेनाभिमतं नित्यत्वमेव भावस्य साधयेदिति शुद्धा बुद्धिरिति भावः॥

भगी० टी०। परकीयग्रन्थे भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्ति-र्नास्तीत्यत्र भावाभावयोस्तादात्म्यानुपपत्त्या सोपाख्येति पूरयित्वा भ वातिरिक्ता सोपाख्या निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थान्निरुपाख्या निवृत्ति-स्तत्र च न कारणापेक्षेति केनचिद्विवरणकारेणोक्तमुपदर्शयन्नेव द्वितीयपक्षमुत्थापयति। अस्तु तर्हीति। तदपि निवृत्तेर्नानादेशका-लानुगमादलीकत्वमनलीकस्य क्षणिकत्वसिद्धौ स्यात् तदेव त्वसिद्ध-मित्याह। नन्वयमपीति। सिद्धमभ्युपेत्याप्रयोजकत्वमाह। भवत्विति। तुच्छस्येति। निर्धर्मकस्याद्यकालसम्बन्धरूपधर्मासम्भव इत्यर्थः। यादृश इति। अलीकस्य नियतदेशकालसम्बन्धवज्जन्माप्यस्त्वित्यर्थः। सोऽपीति। अलीकत्वादेव देशकालनियमोऽपि तुच्छस्य नास्ती-त्यर्थः। निवृत्तेर्देशकालनियमस्य विशिष्टस्याभावो यदि देशकाल-सम्बन्धस्य विशेषणस्याभावात् तत्राह। न घटनिवृत्तिरिति। अथ तत्सम्बन्धसत्त्वेऽपि विशेष्यनियमाभावात् तत्राह। सर्वत्रेति॥

रघु० टी०। द्वितीयं पक्षं तदीयग्रन्थाविरुद्धं व्युत्पादयन्ना-शङ्कते। अस्तु तर्हीति। शेषः अध्याहरणीयो भागः। तथा च भावस्वरूपातिरिक्ता सोपाख्या निवृत्तिर्नास्तीति पर्यवसितवाक्यस्य निरुपाख्या निवृत्तिरिति तात्पर्यम्। एतद्दूषयति। नन्वयमपीति। निरुपाख्या चेन्निवृत्तिरहेतुका तदोत्पन्नमात्रस्यैव भावस्य सा भवेदिति क्षणभङ्गसिद्धिरिति तत्राभिप्रायः। स चेति। निरु-पाख्यत्वमेवासिद्धमिति भावः। कफोणिः कूर्परः। सोऽपीति। तस्य तुच्छस्य घटनिवृत्तेर्देशकालसम्बन्धनियमो नास्तीत्यर्थः।

घटनिवृत्तेर्देशकालसम्बन्धनियमनिषेधो हि किं विशेषणस्य सम्बन्धांशस्य निषेधः किं वा विशेष्यस्य नियमांशस्य । आद्यं विवृणोति । न घटेत्यादि । द्वितीये त्वाह । सर्वत्रैवेति । घट निवृत्तिरित्यनुषज्यते ।

भवतु[१] प्रथम एवेति चेत् ? सोऽयं भावनास्तिता स्वरूपप्रतिषेधो वा भावप्रतिषेधेन निवृत्तिस्वरूप[२]-निरुक्तिर्वेति । आद्ये भावस्यैव सदातनत्वप्रसङ्गः द्वितीये तु निवृत्तेरेवेति ॥

शङ्क० टी० । एतदेव विभावयितुं शङ्कते । भवत्विति । प्रथम इति । न क्वापि भावनिवृत्तिरितिपक्ष इत्यर्थः । सोऽयमिति । घटनिवृत्तिः क्वापि नास्तीति पक्ष इत्यर्थः । नास्तितास्वरूप-निरुक्तिरिति । भावस्य नास्तिता न कादाचित्कीति नास्तिताया एव स्वरूपं निरुच्यत इत्यर्थः आद्य इति । निवृत्तेरेवाभावपक्ष इत्यर्थः । द्वितीय इति । निवृत्तेः सार्वत्रिकत्वसार्वदिकत्वपक्ष इत्यर्थः । एवं सति कदापि भावो न स्यादिति भावः ॥

भगी० टी० । भवत्विति । न क्वापि कदापि निवृत्तिरिति पक्ष इत्यर्थः। सोऽयमनियमः। निवृत्तिस्वरूपेति। निवृत्तेरलीकत्वं

---

(१) अस्त्विति क्वाचित्कः पाठः ।

(२) प्रतिषेधेन 'नास्तिता' स्वरूप- वा० १ पु० ।

देशकालसम्बन्धेन निरूप्यत इत्यर्थः । आद्य इति । निवृत्तिस्वरूपस्यैवाभावादित्यर्थः । द्वितीये त्विति । भावानाधारकालवत् तदाधारकालेऽपि निवृत्तिस्तुल्येति कदापि भावो न स्यादित्यर्थः ॥

रघु० टी० । प्रथमो घटनिवृत्तिदेशकालसम्बन्धनिषेधः । सोऽपि किं देशकालसम्बन्धस्य निषेधः किं वा घटनिवृत्तेः । नाद्यः निवृत्तेर्देशकालासम्बन्धित्वेनाविरोधित्वात् घटस्य सार्वत्रिकत्वसदातनत्वप्रसङ्ग इति । द्वितीयमपि निवृत्तेर्निषेधो वा घटस्य वेति विकल्प्य दूषयति । सोऽयमिति । भावेति विकल्पविषयस्य गुणत्वेनाभिधानमितरफलकत्वसूचनाय । निवृत्तिरूपनिरुक्तिपर्यवसायी भावप्रतिषेधो वेत्यर्थः । निवृत्तिरूपमत्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वम् । भावोदेशकालयोः सम्बन्धस्तत्प्रतिषेधेन निवृत्तिरूपमलीकत्वं निरूप्यत इत्यर्थस्तु न युक्तः वक्ष्यमाणसदातनत्वप्रसङ्गासङ्गतेः । भावप्रतिषेधेन क्काचित्कत्वकादाचित्कत्वप्रतिषेधेन निवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिरित्यर्थ इत्यन्ये । तच्चिन्त्यम् । प्रथमपक्षस्य क्काचित्कत्वादिप्रतिषेधरूपत्वाभावात् । सदातनत्वेति सार्वत्रिकत्वस्याप्युपलक्षणम् । निवृत्तेरिति सदातनत्वेत्यादिकमनुषज्यते ॥

अस्तु तर्हि तत्कार्यत्वमेव ध्रुवभावित्वं ? न, तस्यापि कार्य इति पक्षे विरोधात् तस्यैव कार्य इत्यसिद्धेः । यत्किञ्चिदुत्पन्नमात्रस्य कार्यं स एव तस्य नाश इति चेत् ? तर्हि यस्याः सामग्र्या यत् कार्यं तत् तदतिरिक्तान-

पेक्षमिति साधनार्थः तमिमं को नाम नानुमन्यते[१] कार्यमेव विनाश इति तु केनानुरोधेन व्यवहर्तव्यं किं तद्विरहवत्त्वात् कार्यस्य किं वा तद्विरहरूपत्वात् ॥

शङ्क० टी०। तृतीयं ध्रुवभावित्वं दूषयितुमाह। अस्त्विति। एतद्घटध्वंस[२] एतदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकः एतत्कार्यत्वात् एतद्घटस्वरूपवदिति तावत्तव विवक्षितं (तदा) तच्च तत्कार्यत्वादिति तस्यापि कार्यत्वादित्यर्थेऽपिशब्देन कारणान्तरसमुच्चयश्चेत्तव विवक्षितस्तदा तद्विलम्बेन ध्वंसविलम्बेन तदुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं विरुद्धं तन्मात्रकार्यत्वं च हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः। यद्वा एतद्घटध्वंस एतन्मात्रहेतुकः तत्कार्यत्वादित्यत्र विरोधासिद्धी विकल्पिते द्रष्टव्ये। असिद्धेरिति। मुद्गरादेरपि घटनाशं प्रति कारणत्वदर्शनादित्यर्थः। ननु तस्यापि वा तस्यैव वेति न समुच्चयो नवा नियमो विवक्षितः किन्तूत्पन्नमात्रस्य यत्कार्यं तदेव तस्य विनाश इति मम मतं तदतिरिक्ते ध्वंसे मानाभावादिति शङ्कते। यत्किञ्चिदिति। तर्हि कार्यं कारणातिरिक्तानपेक्षमित्य-हेतुकत्वार्थः तदत्र कारणपदेन यदि सामग्री विवक्षिता तदा सिद्धसाधनं? तदेकदेशश्चेत् तदा बाधः 'न किञ्चिदेकमेकस्मात् सामग्र्याः सर्वसंभव' इति तवाभ्युपगमात्। एवमभ्युपगमोऽपसिद्धान्तो माभूदत आह। को नाम नानुमन्यत इति।

---

(१) अनुमनुते– पा० २ पु०।

(२) एतत्पटध्वंसः– पा० २ पु०।

कार्यमेवेति। कार्यमात्रस्य विनाशित्वाभ्युपगमो मम प्रौढिवादेनेति भावः। कार्यस्य कारणविनाशात्मकत्वव्यवहारबीजं विकल्पयति। किमिति। तद्विरहवत्त्वात्कारणान्योन्याभाववत्त्वात्। तद्विरहरूपत्वात्कारणविरहात्मकत्वात्कार्यस्येत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। तृतीयं कल्पमुत्थापयति। अस्त्विति। तत्र यदि तस्यापि कार्यमिति विवक्षितं? तदा कारणान्तरस्यापिशब्देन समुच्चयात् प्रतियोगीतरकारणानपेक्षत्वे साध्ये विरोध इत्याह। तस्यापीति। तस्यैव कार्यमिति च विनाशस्य प्रतियोगीतरकारणाजन्यत्वसिद्धौ, तदेव त्वसिद्धमित्याह। तस्यैवेति। ननु समुच्चयनियमौ विनैव कार्यत्वमात्रं हेतुः न च सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वमतिरिक्तध्वंसे मानाभावात् परिशेषेण यत् यत्किञ्चिदुत्पत्त्यनन्तरं कार्यं जनयति कारणं तस्यैव तद्विनाशरूपत्वादित्याह। यत्किञ्चिदिति। यत् यस्य कार्यं तत् तदितरकारणानपेक्षमित्यत्र व्यभिचार एव, सामग्रीतः कार्योत्पत्तेरिति यत्सामग्रीजन्यं यत्कार्यं तत् तदितरसामग्र्यपेक्षमिति साध्यपर्यवसाने सिद्धसाधनमित्याह। तर्हीति। तथापि यद्यदुत्पन्नमात्रस्य कार्यं तदेव तस्य विनाश इत्यत्र किं बाधकमित्याह। कार्यमेवेति। तद्विरहवत्त्वात् तदन्योन्याभाववत्त्वादित्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। तस्यापीत्यपिशब्देन यदि तदुत्तरभावि समुच्चेयं तत्राह। विरोधादिति। असिद्धेरिति। अप्रसिद्धेरित्यर्थः।

अथापिना हेत्वन्तरमात्रं समुच्चेयमविवक्षितविशेषं तत्कार्यत्वमात्रं वा हेतुरित्याशयेनाशङ्कते। यत्किञ्चिदिति। तद्व्यक्तिकार्यत्वस्य सन्दिग्धव्यतिरेकतया तत्सामग्रीकार्यत्वं हेतूकार्यं, परामर्षणीया च तदा तद्व्यक्तिसामग्री तत्र व्याप्तिमनुमन्यामहे न तु पक्षधर्मतामित्याह। तर्हीत्यादिना। यस्याः-व्यक्तेः। तदतिरिक्तेति तदुत्तरभाविपरम्। यया सामग्र्या यज्जन्यत इत्यर्थ्येवमेव। केचित्तु यथाश्रुतस्यैतस्यापि कार्य इत्यादेस्यानुरोधादितरकारणानपेक्षत्वमेवाहेतुकत्वं वर्णयन्ति, तत्र पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिं वदतो वैनाशिकस्य क्वचिदपि वस्तुनि न प्रसिद्धं, स्फुटतरविरोधव्यभिचाराणां च तत्तादात्म्यतत्कार्यत्वतज्ज्ञापकत्वानां तत्र हेतुत्वाशङ्कनमनुचितमित्युपेक्षितम्। व्यवहर्त्तव्यं स्वीकर्त्तव्यम्। तद्विरहरूपत्वादिति। तत्कार्यस्तद्विरहस्तद्विनाश इत्युभयसम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः।

न तावत् पूर्वः सहकारिष्वपि तथाप्रसङ्गात्(१) विरहस्वरूपानिरुक्तेश्च। न द्वितीयः स हि कार्यकाले कारणस्य योग्यानुपलम्भनियमाद्वा भवेत् व्यवहारानुरोधाद्वा अतिरिक्तविनाशे बाधकानुरोधाद्वेति॥

शङ्क० टी० तथाप्रसङ्गादिति। वेमादावपि तन्तुविनाशव्यवहारप्रसङ्गात् तदन्योन्य...ह...भवत्त्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। विरह-

(१) तथा भाव प्रसङ्गात्–पा० २ पु०। तथा व्यवहारप्रसङ्गात्–पा० ३ पु०।

स्वरूपेति। विरहोऽह्यभावः स चालीक एवेति तद्वत्ता कार्यस्य स्वलक्षणस्य कथं भवेदिति भावः। यद्वा कारणविरहो यदि कार्यमेव तदा कथं तेनैव तद्वत्ता। अतिरिक्तश्चेदभावस्तदा किमपराद्धं कार्यस्यातिरिक्तप्रध्वंसेनेति भावः। न द्वितीय इति। यद्यपि भावस्याभावतादात्म्यनिषेधादेवैतदपि निरस्तं, तथापि प्रकारान्तरेणापि निरस्यति। न द्वितीय इति। स इति। द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः। कार्यकाले कारणं सर्वथापि नोपलभ्यत इति मूलं कार्यमेव कारणविनाश इत्यर्थः। अतिरिक्तेति। कार्यातिरिक्त इत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। सहकारिष्वपीति। तन्तूनां यथा पटे कार्ये ऽन्योन्याभावस्तथा वेमादिष्वपीति तेष्वपि तन्त्वभावव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः। किं च कार्यस्य तद्विरहवत्त्वादित्यत्र यदि विरहपदार्थः कार्यमेव तदा विरहपदवैयर्थ्यापत्त्या तद्विरहवत्त्वे कार्यविरह उक्तः स्यादिति स्ववचनविरोध इत्याह। विरहस्वरूपेति॥

रघु॰ टी॰। विरहरूपेति। विरहो ह्यभावः स भवतामलीक इति कथं तद्वत्ता वस्तुनः कार्यस्य, सदसतोः संसर्गनिषेधात्। अथाधिकरणस्वरूपः कथं तेनैव तद्वत्ताऽसाधारण्यं वेत्यर्थः॥ स हीति। स द्वितीयः कार्यस्य तद्विरहरूपस्वरूपः॥

न प्रथमः उपलभ्यन्ते हि पटकाले वेमादयः। न ते त इति चेत्? किमत्र प्रमाणम्। अभेदेऽपि किं प्रमाणमिति चेत्? माभूत् तावत् सन्देहस्थितावपि अनुपलब्धिबलालम्बनविलयात्। न द्वितीयः नहि पटो जात इत्युक्ते तन्तवो नष्टा इति कश्चिद्व्यवहरति। पटस्यानतिरेकात् तन्तुमात्रजन्मनि भेदाग्रहादव्यवहार इति चेत्? न तर्हि व्यवहारबलमपि(१)। विसभागसन्ततौ तावद्व्यवहारबलमस्तीति चेत् नैतदेवम्॥

शङ्क० टी०। ननु पटकाले ये वेमादय उपलभ्यन्ते ते तद्भिन्ना एवेति शङ्कते। न ते त इति। क्षणभङ्गे सत्येवं (न) स्यात्। स चाद्यापि न सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह। किमत्रेति। यद्यपि प्रत्यभिज्ञानं तत्र मानं तथापि तदनुपदर्शनेपि न क्षतिरित्याशयेनाह। माभूदिति। कार्यकाले कारणानुपलम्भः सन्दिग्ध इति तद्बलं तव भग्नमेवेत्यर्थः। अवयवेभ्योऽनन्यत्वमवयविन इति पक्षमादाय शङ्कते। पटस्येति। कारणाभावत्वेन व्यवहर्तुं योग्येऽपि पटे तन्त्वात्मके पूर्वतन्तुभेदाग्रहान्न तथा व्यवहारः येन तु परीक्षकेण भेदो गृह्यते तस्य तथा व्यवहारोऽस्त्येवेति भावः। व्यवहारो हि लौकिकपरीक्षकसाधारणः प्रमाणं स च प्रकृते नास्तीत्याह। न तर्हीति। परीक्षकस्य विपरीत एव व्यवहारो न कथमत्रेति

(१) व्यवहारावलम्बनमपि– पा० २ पु०।

भावः । ननु पटे नष्टे तन्तुमात्रलक्षणं कार्यं यत्र जायते तत्र पटनाशप्रतीतिव्यवहारौ स्त एवेत्याह । विसभागेति । विसभाग-सन्ततावप्येतद्दृष्टान्तेन तथोन्नेयमिति हृदयम् ॥

भगी० टी० । यद्यपि पटकाले वेमादय उपलभ्यन्ते तथापि पटोत्पत्तिप्राक्कालीनवेमादिभ्योऽन्य एव पटकालीनास्त इत्याह । न ते त इति । क्षणिकत्वासिद्धाविदमप्यसिद्धमित्याह । किमत्रेति । ननु त एवोपलभ्यन्त इत्यमानकत्वादसिद्धमित्याह । अभेदेऽपीति । यद्यप्यभेदे प्रत्यभिज्ञानमेव मानं वक्ष्यते तथाप्यापाततः सन्देहेऽपि न कार्यात्मता विनाशस्य निर्वहतीत्याह । माभूदिति । ननु तन्तुभिन्ने पटावयविनि मानाभावात् तन्तव एव तथोत्पन्नाः पटत्वेन व्यवह्रियन्ते, तथा च पूर्वापरतन्तूनां मिथस्तन्तुत्वसाजात्येन भेदाग्रहात् पूर्वतन्तुविनाशत्वेनोत्तरतन्तवो न व्यवह्रियन्ते इत्याह । पटस्येति । ननु यत्तन्तुभिस्तन्तवो जन्यन्ते पटो वा तत्र तन्तु-विनाशाद्व्यवहारोऽपि, यत्र पटेन तन्तवो जन्यन्ते तत्रोत्पन्नेषु तन्तुषु पटो नष्ट इति व्यवहारोऽस्त्येवेति तदनुसारात् सभाग-सन्ततावपि कार्यमेव विनाश इति कल्प्यत इत्याह । विस-भागेति । विसभागो विसदृशः ॥

रघु० टी० । न ते त इति । उपलभ्यमाना वेमादयः पटपूर्व-कालीनेभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । पटस्येति । तथोत्पन्नानामेव तन्तूनां पटत्वात् तेषां च सौसादृश्येन भेदाग्रहाज्जन्यत्वाग्रहेण न विनाश-

व्यवहार इत्यर्थः । विसभागेति । समानाः सदृशाः भागाः सान्तानिका यस्याः सा सन्ततिः सभागा, विसदृशसान्तानिका च विसभागा, काष्ठाङ्गारादिसन्ततावङ्गारादिजन्मनि काष्ठादिविनाश-व्यवहारात् कार्यस्य विनाशत्वस्थितौ सभागसन्ततावपि कार्यमेव विनाशत्वेन कल्प्यते बाधकाभावादित्यर्थः ॥

यदि हि तन्तुमालैव पटनिवृत्तिः कथं तदाश्रयस्त-दात्मको वा पटः प्राक् । अन्यैवासाविति चेत् ? न तावज्जातिकृतमन्यत्वमुपलभ्यते[(१)] व्यक्तिकृतं तु नाद्यापि सिद्ध्यति । अत एव[(२)] तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । तथापि यद्येवं स्यात् कीदृशो दोष इति चेत् ? न कश्चित्, केवलं प्रमाणाभावः व्यवहाराननुरोधश्च, तदसिद्धावपि सिद्ध्यतस्तस्य निमित्तान्तरापेक्षणात् ॥

शङ्क० टी० । यदि हीति । तन्तुमालायां पटस्तावद्वर्त्तत इत्यनुभवसिद्धम् । सा चेत्तन्तुमाला पटनिवृत्तिः स्यात् तदा स्वध्वंस एव पटो वर्त्तत इत्यायातमिति स्वमते । परमते त्वाह । तदात्मको वेति । पटोपि तन्तुमाला पटनिवृत्तिरपि तन्तुमाला तथा च प्रतियोग्यात्मिकैव निवृत्तिः स्यादिति विरोध इत्यर्थः । ननु पूर्वतन्तुमालाया उत्तरतन्तुमाला अन्यैव तथा च कथमयं

---

(१) मन्यदुपलभ्यते– पा० १ पु० ।

(२) इत एव– पा० क्वचित् । टीकारसम्मतोऽपि ।

विरोध इति शङ्कते । अन्यैवेति । तद्विजातीया वा तद्भिन्ना वा । नाद्यः तथाऽननुभवात् । नान्त्यः क्षणभङ्गासिद्धेरिति परिहरति । न तावदिति । यद्यपि जातिकृतान्यत्वं व्यक्तिकृतान्यत्वे सत्येव, न ह्येकस्यां व्यक्तौ क्रमेण जातिभेदः सम्भवतीति पृथक् विकल्पानुपपत्तिस्तथाप्युपपत्तिसौकर्यादेतदुक्तम् । उत्तरतन्तुमाला पूर्वतन्तुमालातो भेद एव सति तन्निवृत्तिरूपा भवति नान्यथेति तत्सिद्धिरित्याह । इत एवेति । पूर्वापरतन्तुमालयोर्भेदे सति निवृत्तिरूपत्वं, निवृत्तिरूपतायां च सत्यां भेद इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एवमिति । उत्तरतन्तुमाला पूर्वतन्तुमालानिवृत्तिः स्यात् को दोषो निवृत्त्यन्तरस्वीकारे गौरवमिति भावः । प्रमाणाभाव इति । उत्तरतन्तुमालायाः पूर्वतन्तुनिवृत्तिरूपत्वे भिन्नत्वे च प्रमाणाभाव इत्यर्थः । न वा ईदृशो(१) व्यवहार इत्याह । व्यवहारेति । तदसिद्धाविति । यत्राश्रयनाशादेव पटनाशस्तत्र तन्तुमालाया असिद्धावपि पटनाशव्यवहारो निमित्तान्तरात् पटध्वंसरूपादेव वक्तव्य इत्यर्थः । तन्तुमालाया निवृत्तिरूपत्वासिद्धावपीत्यन्ये ॥

भगी० टी० । स्वमतमाश्रित्याह । कथमिति । विनाशस्य प्रतियोग्यनाश्रयत्वादित्यर्थः । बौद्धनयेनाह । तदात्मकत्वे वेति । विनाशस्य प्रतियोग्यनात्मकत्वादित्यर्थः । अन्यैवेति । असौ तन्तुमाला कारणविरोधिनी कार्यसन्ततिरस्यैव विनाशात्मिकेत्यर्थः । न तावदिति । तन्तुषु जातिभेदस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वादि-

---

(१) तादृश इति १ पु० पा० ।

त्यर्थः । व्यक्तिक्षतं त्विति । सिद्धौ वा तत्साधनाय हेत्वभिधान-वैयर्थ्यमित्यर्थः । कार्यस्य विनाशत्वे सिद्धे व्यक्तिभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ च कार्यस्य विनाशत्वसिद्धिरित्यर्थः । यद्येवमिति । यदि कार्यमेव विनाशः स्यादित्यर्थः । तदसिद्धाविति । तन्तुमालाया निवृत्ति-रूपत्वासिद्धावपि सिद्ध्यतस्तस्य पटनिवृत्तिव्यवहारस्येत्यर्थः । निमित्तान्तरं कार्यभिन्नं ध्वंसरूपमित्यर्थः ॥

रघु० टी० । एकत्र बाधकबलादतिरिक्ते विनाशे सिद्धे विसभागसन्तानेपि तथैव कल्प्यत इत्याशयवान् बाधकमाह । यदि होति । तन्तुभिन्नत्वाभिन्नत्वविप्रतिपत्तावपि दुरपह्नवस्तावत्सर्वानु-भवसिद्धः पटो धर्मी, भवितव्यं च तस्यावश्यं कादाचित्कस्य सतो विनाशेन, स चेदतिरिक्तः, सिद्धमीहितम् । अथ तन्तुमालामात्रं किं वा तद्विशेषः । आद्ये कथमिति । तदाश्रय इति स्वमतेन । तदात्मक इति परमतेन । द्वितीयं शङ्कते । अन्यैवेति । पटा-कारेभ्यस्तन्तुभ्योऽन्यैव तदुत्तरकालीना तन्तुमालेत्यर्थः । इत एवेति । वर्तमानतन्तुमालायाः पूर्वकालीनतन्तुमालाव्यावृत्तेः पट-नाशात्मकत्वे सिद्धे भेदसिद्धिः सिद्धे च भेदे तत्सिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि सन्देहे न बाधकबलमत आह । तदसिद्धावपीत्यादि । उपलक्षणं चैतत् । तत्सिद्धावप्यसिद्ध्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । पटो हि यादृशस्तादृशो भवतु, गृह्यते तावत् तन्तुभ्यो भिन्नत्वेन तज्जन्यत्वेन च, न च तथापि तन्तुविनाशबुद्धिव्यपदेशौ भवतः, भवतश्च तन्तु-मालायाः पूर्वतन्तुविरहाभिन्नत्वेन गृह्यमाणे ऽगृह्यमाणे च पट-

जन्यत्वेनाभावात्मनि च पटजन्यान्तरे पटस्य ताविति सिद्धति कार्यभावादन्य एव भावस्य विनाश इत्यर्थः ॥

अपि च तन्तुविनाशः सामान्यतस्तन्तुविरहस्वभावो वा स्यात् तद्विपरीतो वा। आद्ये कथं तन्त्वन्तरं, न हि सामान्यतो नीलमनीलविरुद्धस्वभावमनीलान्तरम्। द्वितीये कथं तद्विरोधी, न हि नीलं सामान्यतोऽपि नीलान्तरविरोधि। विशेषमात्र एवायं विरोध[1] इति चेत्? तत् किं सामान्यतोऽनुभयस्वभाव एव विनाशः। ओमिति ब्रुवतोऽन्यतरमुपादाय विनाशव्यवहारानुपपत्तिः। सामान्यस्यालीकत्वात् तत्र विरोधोऽपि किं करिष्यतीति चेत्? विलीनमिदानीं विरुद्धधर्माध्यासेन भेदप्रत्याशया, तस्य तदाश्रयत्वात्॥

शङ्क० टी०। तन्तुविनाश इति। तन्तुरूपो विनाशस्तन्त्वन्तरस्य तन्तुत्वावच्छिन्नस्यैव यदि विरोधी तदा तन्त्वन्तरं कथं भवेत्। न हि सामान्यत एवानीलविरुद्धस्वभावं नीलमनीलं भवतीत्यर्थः। द्वितीय इति। सामान्यतो न तद्विरोधीति यदि तदा तन्तुः सामान्यतः तन्तुविरोधी कथं भवेत्। न हि नीलं नीलत्वेन कदाचिन्नीलविरोधि भवतीत्यर्थः। ननु न तन्तुत्वेनैव तन्तोस्तन्तु-

(१) विशेष एवात्र विरोध– पा० १ पु०।

विरोधित्वं ब्रूमः, किं तु पूर्वतन्तोरुत्तरतन्तुर्विरोधीत्याचक्ष्महे इति न विरोध इति शङ्कते। विशेष एवेति सप्तमी। विशेषाश्रितो विरोधो न सामान्याश्रित इत्यर्थ। अनुभयेति। सामान्यतो न विरोधी नाप्यविरोधीत्यर्थः। सामान्यतो विरोधित्वे तन्तुरेव न स्यात् अविरोधित्वे तन्तुनिवृत्तिरूपो न स्यादिति भावः। ननु भवतु तन्तुः सामान्यतोऽनुभयस्वभावः किं नः छिन्नं विशेषत एव विरोधान्निवृत्तिरूपता भवेदित्यत आह। ओमिति। अन्यतरेति। विरोधमादाय तन्तुव्यवहारानुपपत्तिरित्यविरोधपक्ष आश्रयणीयस्तथा च विनाशव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु सामान्यतो विरोध्यविरोधिचिन्ता तदा भवेत् यदि सामान्यं भवेत् तदेव तु नास्तीत्याह। सामान्यस्येति। एवं सति गोत्वाश्वत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाभावादेवाश्वादीनामभेद आपद्येतेत्याह। विलीनमिति। तस्य भेदस्य। तदाश्रयत्वात् तदधीनत्वादित्यर्थः॥

भगी० टी०। तन्तुमालात्मक एव पटः पूर्वतन्तुमालाया विनाश इत्यत्र दूषणान्तरमाह। अपि चेति। तन्तुविनाशः पूर्वतन्तुविनाशत्वेनाभिमतस्तन्तुविशेष इत्यर्थः। सामान्यत इति। तन्तुत्वेन रूपेण तन्तोर्विनाशस्वरूपत्वमित्यर्थः। तद्विपरीत इति। न सामान्येन रूपेण तन्तोस्तथात्वमित्यर्थः। कथमिति। तन्तोस्तन्तुत्वेनैव रूपेण तन्तुविरुद्धत्वे तन्तुविशेषत्वं न स्यादित्यर्थः। सामान्यतो नीलत्वेनैव रूपेणेत्यर्थः। ननु तन्तुत्वेनाविरुद्धत्वेऽपि

विशेषत एव विरोधः स्यात् तत्कारणस्य तन्तोरेव तत्कार्यतन्तुविरोधः, तथा च तन्तुजातीयोऽपि तन्त्वन्तरविरोधी स्यादित्याह। विशेषेति। एवं सति सामान्यतस्तन्तुविनाशो न तन्तुविरहस्वभावो न वा तद्विपरीत इत्युभयानात्मकत्वं विरुद्धं 'परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति'रिति न्यायादित्याह। तत्किमिति। यदि च सामान्यतस्तन्तुविनाशोऽभिहितपक्षद्वयानात्मको विशेषत एव विरोधाङ्गीकारादित्युपेयते तदानुगत[१]विनाशव्यवहारानुपपत्तिः कार्यमेव विनाश इति हानापत्तिश्चेत्याह। ओमिति। ननु तन्तुत्वादिसामान्यमलीकत्वान्न विरुद्धत्वावच्छेदकं न वाऽलीकस्वलक्षणयोः सम्बन्धः सम्भवतीत्याह। सामान्यस्येति। एवं सति विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदो न स्याद्विरुद्धधर्मस्यानुगतत्वेनालीकतया स्वलक्षणेनासम्बन्धादित्याह। विलीनमिति। तस्य भेदस्य। तदाश्रयत्वात् विरुद्धधर्माश्रयत्वादित्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। सभागसन्ताने कार्यस्य विनाशत्वे बाधकान्तरमाह। अपि चेति। सामान्यतस्तन्तुविनाशत्वेन। तन्तोस्तन्तुसामान्यस्य विरहोऽन्योन्याभावः स्वभावो यस्य स तथा। तन्तुविनाशः तन्तुविनाशत्वावच्छेदेन तन्तुसामान्यभिन्नस्तन्तुसामान्याभिन्नो वेति विकल्पार्थः। आद्य इति। तत्सामान्यभिन्नत्वावच्छेदकरूपवतस्तद्विशेषत्वायोगात् न ह्यनीलसामान्यभिन्नत्वावच्छेदकरूपनीलत्ववन्नीलमनीलविशेषो भवितुमर्हतीत्यर्थः। विरोधो भेदः। द्वितीये भस्मादिलक्षणविसभाग-

(१) विशेष इति पु॰ पा॰।

सन्तानीयस्तन्तुविनाशः कथं तन्तुसामान्यविरोधी, तत्सामान्याभिन्नत्वावच्छेदकरूपवतस्तत्सामान्यभिन्नत्वायोगात्। न हि नीलसामान्याभिन्नत्वावच्छेदकनीलत्वशालि नीलं नीलसामान्यभिन्नमित्यर्थः। नीलपीतादिवत्तन्तुविनाशयोः सामान्यतो न विरोधोऽपि तु व्यक्तिविशेषयोरेवेति न तन्तुविनाशस्य तन्तुविशेषत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कते। विशेषमात्र एवेति। यथा भवतां जन्यविनाशिनोरस्माकं वा कलमाङ्कुरकुर्वद्रूपयोः सामान्यतो न विरोधो नाप्यविरोधः क्वचित्समावेशस्य मिथो व्यभिचारस्य च दर्शनात्, तथा तन्तुविनाशयोरपीत्यभ्युपगमे ऽन्यतरतन्तुमादायाऽनुगततन्तुविनाशव्यवहारानुपपत्तिरित्याह। ओमितीति। ननु न तन्तुसामान्यं न तन्तुमात्रं वा तन्तुविनाशव्यवहारनिमित्तम्? आद्ये तन्तुतन्तुभस्मनोर्व्यभिचारात्, परं तु सभागो विसभागो वा तत्कार्यसन्तान एव, एवमन्यत्रापीति चेत्। न। सन्तानत्वस्य दुर्वचत्वात्। ननु तन्तुत्वादिसामान्यस्यालीकत्वादुपाधिसाहित्येनानुगततन्तुविनाशव्यवहार इत्याशयेन शङ्कते। सामान्यस्येति। अपिकाराद्विरोधः। तस्येति। तस्य भेदसिद्ध्युपयोगिनो विरोधस्य तदाश्रयत्वात्सामान्याश्रयत्वात्। सामान्यमनुगतो धर्मः। अयमर्थः एकमात्रवृत्तिधर्मयोर्विरोधो नाश्रयभेदमगृहीत्वा शक्यग्रहः गृहीते तु तस्मिन् विरोधानुधावनमनर्थकमतः सामान्ययोः सामान्यावच्छिन्नयोर्वा आश्रयान्तरे विरोधो गृहीतव्यः तच्चेदलीकतया न विरोधोपयोगि, न तर्हि विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य सिद्धिरिति॥

नन्वतिरिक्ताभावपक्षे यथा पटः पटान्तराभाववांश्च तज्जातीयश्च अभावो वा पटविरोधी पटान्तरसहवृत्तिश्चेति न कश्चिद्विरोधः तथा कार्याभावपक्षेऽपि भविष्यतीति। नैतदेवं, प्रतियोगिना हि तादात्म्यसंसर्गैकजातीय[1]त्वानि नेष्यन्ते अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् भिन्नकालत्वात् सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गाच्च, अप्रतियोगिना तु संसर्गे को दोषः न हि भेदविजातीयतैककालताः संसर्गविरोधिन्यः तादात्म्यं हि संसर्गित्वे विरुद्धं विरोधित्वं च ते च नेष्येते एव। नापि बाधकानुरोधस्तदभावात्॥

शङ्क० टी०। पटान्तराभाववानित्यन्तरपदं स्फुटार्थम्। यथा पटः पटाभाववानपि पटजातीयस्तथा तन्तुरपि तन्तुनिवृत्तिर्भवेत्। पटविरोध्यप्यभावः पटान्तरसमानाधिकरणस्त्वया यथेष्यते तथा तन्तुविनाशोऽपि तन्तुमर्येष्यत इत्यर्थः। कार्याभावपक्ष इति। कार्यरूपाभावपक्ष इत्यर्थः। प्रतियोगिना हीति। स्वाभावतादात्म्यं स्वसंसर्गाभावसामानाधिकरण्यं स्वाभावसमान(ा)जातीयत्वं विरुद्धं तच्च न मर्येष्यत इत्यर्थः। अभावस्य प्रतियोगितादात्म्याभावे हेतुमाह। अप्रतियोगित्वेति। प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भेदनियतत्वादिति भावः। विनाशस्य प्रतियोग्यसंसर्गे हेतुमाह। भिन्नकालत्वादिति। अभावस्य प्रतियोग्यैकजात्याभावे हेतुमाह। सामान्यत इति।

---

(१) सम्बन्धैकजातीय-पा० २ पु०।

प्रतियोग्यभावयोः सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्ग एवानुभूयते । स चैकजात्ये न स्यादित्यर्थः । अप्रतियोगिना त्विति । न हि नील-घटसंसर्गिणः पीतघटाभावस्य नीलघट एव प्रतियोगी येन तत्संसर्गो न स्यादित्यर्थः । न हीति । भेदवैजात्यैककालत्वे सति संसर्गस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । ननु त्वत्पक्षवन्मत्पक्षेऽपि स्यादभाव-संसर्ग इत्यत आह । तादात्म्ये हीति । त्वया प्रतियोगितादात्म्यम-भावस्येष्यते प्रतियोग्यविरुद्धत्वं च । तच्च मया नेष्यत[१] इति न मत्पक्षे दोषावकाश इति भावः । विरोधित्वं चेत्यत्र विरुद्ध-मित्यनुषज्यते । अतिरिक्ताभावे बाधकानुरोधादेति यदुक्तं तत्राह । नापीति ॥

भगी० टी० । अभावो वेति । यथा तस्मिन्नेव तन्तौ भाविनः पटान्तरस्य प्रागभाव उत्पन्नस्य पट इत्यर्थः । तथा कार्येति । कार्यमेवाभाव इति पक्षेऽपि तद्विरोधित्वं तज्जातीयत्वं च स्यादि-त्यर्थः । प्रतियोगिनाममभावस्य तादात्म्यानभ्युपगमहेतुमाह । अप्रतियोगित्वेति । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भेदाधिष्ठानत्वादि-त्यर्थः । भिन्नेति । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वादि-त्यर्थः । सामान्यत इति । प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगिताव-च्छेदकयोरभेदे प्रतियोग्यनुयोगिभाव एव न स्यादित्यवश्यं तयोर्विरुद्धधर्मसंसर्गो वाच्यः । न हीति । भेदवैजात्यसमानकालत्वे सति संसर्गदर्शनादित्यर्थः । तादात्म्यं हीति । हिशब्दस्तुशब्दार्थे

---

(१) ते च मयानेष्येते– पा० २ पु० ।

संसर्गस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यर्थः। विरोधित्वं चेति। संसर्गित्वे विरुद्धमित्यनुषज्यते विरोधस्यैकत्रासंसर्गनियमनिरूपकत्वादित्यर्थः॥

रघु० टी०। यथा भवतामननुगता एव तत्तत्तन्तुविनाशास्तन्तुविनाशत्वेनानुगता अनुगतं तन्तुविनाशव्यवहारमर्जयन्ति तथास्माकमपि सरूपाणि विरूपाणि च तन्तुकार्याणि तन्तुकार्यत्वेन तन्तुविनाशत्वेन वा अनुगतानि, यथा च भवतां विशेषतो विरोधेपि सामान्यतो न तथा, तथास्माकमपीत्याशयेन शङ्कते। नन्वित्यादिना। पटान्तराभाववान् पठान्तरभिन्नः पटाभावो वा स्वप्रतियोगिपटविरोधी स्वाप्रतियोगिना पटेन सहैकतन्त्वादिवृत्तिरिति संसर्ग एककालाद्यवच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वं ध्वंसप्रतियोगिनोस्तादात्म्याद्यनभ्युपगमे क्रमेण हेतूनाह। अप्रतियोगित्वेति। सामान्यतः आद्ये तन्तौ विसभागस्थलीयतन्तुनाशे च तन्तुत्वतन्तुविनाशत्वयोः विरोधावधारणादित्यर्थः। भावत्वाभावत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गादित्यपरे। तादात्म्यं हीति। हिस्त्वर्थः। तादात्म्यविरोधित्वे तु संसर्गित्वविरुद्धे इत्यर्थः। विरोधित्वं महानवस्थायित्वम्। ननु यथा जन्यत्वेन कादाचित्कत्वादिना अभावत्वेन वा तन्तोस्तत्प्रागभावस्य वा सजातीयोपि कश्चित् तद्धर्मस्तथा तन्तुजातीयोप्यस्तु उपदर्शितस्य मिथो व्यभिचारिणोरपि समावेश इति चेदेवमपि तृतीयादितन्तूत्पादे प्राथमिकादितन्तोस्तृतीयविसभागसन्तानोत्पादे च प्राथमिकसन्तानस्य विनाशव्यवहारो न स्यात् तज्जन्यस्य विलयात्। सर्व एतत्सान्तानिकस्तदुदीच्यस्तस्य विनाश इति चेत्। न। सन्तानस्य

दुर्वचत्वादित्युक्तत्वात् चलसन्तानोत्पन्नशालिनि सुदूरेपि देशे देशान्तरविलीनस्य प्राथमिकस्य विनाशवत्ताव्यवहारप्रसङ्गात् अनन्तसान्तानिकानां विनाशत्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव विनाशस्य कल्पनायाः न्याय्यत्वाच्च । अथैवमनन्तघटव्यक्तीनामभावत्वकल्पने गौरवात् घटसामान्याभावस्याप्यभावोऽतिरिच्येतेति चेन्न । घटग्रहे घटाभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च घटत्वेनानुगता घटव्यक्तय एव तदभावत्वेन स्वीक्रियन्ते एवमन्योन्याभावानां प्रतियोगितावच्छेदका एव धर्मा इति । अबाधिताभावप्रतीत्यनुरोधादभावस्याप्यतिरिक्त एवाभावो न चानवस्था तयोः परस्परविरहरूपत्वाङ्गीकारात् । एवं ध्वंसप्रागभावयोरपि प्रागभावध्वंसावित्यप्येकदेशिनः । अन्योन्याभावस्याप्यन्योन्याभावस्त्वनवस्थाभयादनायत्या तत्तदधिकरणरूपः तत्तद्वृत्तिद्रव्यत्वादिरूपो वा स्वीक्रियत इति ॥

ननु घटाभावे घटोऽस्ति न वा? आद्ये घटवति तदभावः कपाले घटोऽस्तीति तान्यपि तद्वन्ति प्रसज्येरन्, नास्तीतिपक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः, अभावान्तरमन्तरेण तच्च नास्तिताव्यवहारे भावान्तरेऽपि तथा प्रसङ्गः । न, भावान्तरस्य (स)स्वजातीयत्वेनाविरुद्धसजातीयत्वात् विरुद्धजातीयस्य वा समानजातीयत्वानुपपत्तेः, अन्यत्वमात्रेण तथा व्यवहारे तद्वत्यपि प्रसङ्गात् । अभावस्य तु विरुद्धस्वभावतयैवाभावान्तरानुभवतर्कयोरभावादिति ।

शङ्क० टी०। अतिरिक्ताभावे बाधकमाशङ्कते। नन्विति। कपालेषु प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य वा सत्त्वेन तदुभयकालेऽपि कपालानि घटवन्ति स्युः एवं घटाभाववति घटे घटोऽपि स्यात्। स्वाभाववति स्वसत्वं स्वस्मिन्नपि स्यादेवं तत्र तत्रापीति घटपरम्परापत्तिरिति भावः। अनवस्थेति। अभावे अभावान्तरमेवं तत्र तत्रापीत्यर्थः। भावान्तरेऽपीति। भूतलादावपि घटाभावव्यवहारोऽधिकरणस्वरूपेणैव स्यादित्यर्थः। न भावान्तरस्येति। सजातीयत्वेन भावजातीयत्त्वेनाऽविरुद्धजातीयत्वादभावाधिकरणत्वाविरोधित्वादित्यर्थः। विरुद्धेति। अभावाधिकरणताविरोधेनाभावजातीयत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु प्रतियोगिभिन्नत्वेनैव भूतलादीनां घटाभावव्यवहारप्रवर्त्तकत्वमस्तु किमतिरिक्ताभावस्वीकारेणेत्यत आह। अन्यत्वेति। एवं सति घटवतोपि भूतलस्य घटाभावव्यवहारप्रवर्त्तकत्वं स्यादित्यर्थः। ननूक्तमभावेऽपि तर्हि स्वीक्रियतामभावान्तरमित्यत आह। अभावस्य त्विति। अभावेऽभावान्तरं तावन्नानुभूयते यद्बलेनाभावान्तरमङ्गीक्रियेत। यदि घटाभावो घटाभाववान् न स्यादिति तर्कोपि नात्र प्रभवति। यतः प्रतियोगिविरुद्धस्वभावतया प्रथमाभावादेव घटाभावे घटो नास्तीति व्यवहारोपपत्तेर्द्वितीयाभावकल्पनाया अनवकाशात् अधिकरणस्याभावरूपस्य द्वैरूप्याभावाच्च। न ह्यभावः कदापि प्रतियोगिमानपि भवति यथा भूतलादिः। द्वितीयाभावाभ्युपगमे ऽनवस्थापत्तिश्चेत्यर्थः। अपव्याख्यानमन्यत्। केचित्तु अभावेपि अभावान्तरं, न चानवस्था तृतीयमादाय तदापत्तेरिति वदन्ति॥

भगी० टी०। अतिरिक्तविनाशपक्षे बाधकमाह। नन्विति। आद्य इति। ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमानदेशतया घटसमवायिकारणे कपाले वृत्तेस्तयोस्तु वृत्तौ घटसहितध्वंसवत्कपालं स्यादित्यर्थः तथा च घटध्वंसादिकालेऽपि घट उपलभ्येतेति भावः। भावान्तरस्येति। अत्र सजातीयत्वं भावसजातीयत्वं, विरुद्धजातीयत्वमभावजातीयत्वम्। तथा च भूतलादेर्भावजातीयत्वेन भावप्रतिक्षेपरूपतया भानासम्भवादाधारस्वरूपातिरिक्ताभावस्याभ्युपेय इत्यर्थः। ननु घटवद्भूतलस्वरूपाद्विलक्षणभूतलस्वरूपेणाभावव्यवहारः स्यादित्यत आह। अन्यत्वमात्रेणेति। तद्वत्यपि प्रतियोगिमत्यपि। घटवद्भूतलान्तरस्यापि भावत्वात् तेनाप्यभावव्यवहारापत्तेरित्यर्थः। एतत्तर्कसहितो भूतले घटो नास्तीत्यबाधितानुभवो यथाऽतिरिक्ताभावे मानं न तद्वदभावेप्यभावान्तरे मानं अधिकरणद्वैरूप्याभावात् तेनैवाभावव्यवहारान्यथासिद्धेरित्याह। अभावस्य त्विति।

केचित्तु प्रतीतेस्तौल्येन घटाभावेऽप्यभावो वर्त्तत एव, न चानवस्था, द्वितीयतदङ्गीकारे तदभावात्। अथ द्वितीयमादायैवानवस्था? तर्हि प्रथममादायैव सेति तुल्यम्। घटाभावो यदि घटात्यन्ताभाववान्न स्यात् घटवान् स्यादिति तर्कस्यापि सत्त्वात्। अभावान्तरानुभवतर्कयोरिति च विषयसप्तमी। अभावादित्यस्यातिरिक्ताभावस्वीकारादित्यर्थः। तथा चानुभवतर्करूपज्ञानविषयीभूतो ऽभावोऽभ्युपेय इत्यर्थः। यद्वा स एवाभावस्तत्र वर्त्तते प्रमेयत्ववत् प्रमाणसिद्धत्वादित्याहुः॥

रघु० टी०। बाधकमाशङ्कते। नन्विति। घटाभावे घट-ध्वंसे। तद्वतीत्यस्य परंपरयेत्यादि। तथा च घटध्वंसकालेऽपि घटः स्यादुपलभ्येत चेति भावः। भावान्तरस्येति। अत्र सजातीयत्व-विरुद्धजातीयत्वे भावत्वाभावत्वाभ्याम्। अन्यत्वमात्रेण प्रतियोग्य-न्यत्वमात्रेण। तथा व्यवहारे प्रतियोग्यभावत्वव्यवहारे। तद्वत्यपि प्रतियोगिमत्यपि। तदभावत्वव्यवहारस्य प्रसङ्गात् अतिप्रसङ्गाच्च प्रतियोगिनि। तद्वदन्यत्वेन तथा व्यवहार इति चेत् अन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वेनाननुगमात्। अभावे अभावान्तरं निरस्यति। अभावस्येति। अभावे अभावान्तरं न तावद्विरुद्धस्वभावेन, नाप्य-धिकरणस्वरूपेणाभावव्यवहारजनने प्रतियोगिमत्यपि तदापत्त्या स्वीकार्यम् अभावस्य विरुद्धस्वभावत्वेन तदयोगात्, नाप्यनुभव-बलाद्भेदसिद्धिः नाप्यभाववत्त्वप्रत्ययात् अभावान्तरोपगम अन्योन्या-श्रयचक्रकानवस्थानामन्यतरप्रसङ्गेन लाघवादात्माश्रयस्योपगमात्। एतेन घटाभावो यदि घटभाववान्न स्यात् घटवान् स्यादित्यादे-स्तर्कस्याप्यापादकासिद्ध्या अभावादिति ॥

भिन्नाभावजन्मनि घटताद्यत्त्यं दोष इति चेन्न। घटताद्यत्त्यं हि यदि घटत्वमेव अभिमतमेव तत्। न ह्यभावजन्मनि घटोऽघटतामुपैतीत्यभ्युपगच्छामः। तत्कालसत्त्वं चेन्न तर्ह्यभावो जातः कालान्तरे घटान-वस्थानस्वभाव एव हि तदभावः। अस्तु तर्हि निरु-

पादानत्वं बाधकं जन्मन उपादानव्याप्तत्वात् इति चेन्न। धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् भावावच्छेदाच्च व्याप्तेः। एतेन निरुपादेयत्वं व्याख्यातम्। गुणादिसिद्धौ चानैकान्तिकत्वादिति।

शङ्क० टी०। ननु यथा पटे जातेऽपि घटस्तदवस्थ एव तथा ध्वंसे जातेऽपि घटस्तदवस्थ एव स्यादन्यत्वाविशेषात् तथा च प्रतियोगितादात्म्यमेव विनाशस्याभ्युपेयमित्याह। भिन्नेति। तादवस्थ्यमिति। घटजातीयत्वं वा घटस्य ध्वंसानन्तरकालस्थायित्वं वा। आद्यमाह। एवमेतदिति। तदेवोपपादयति। नहीति। द्वितीयम् आह। तत्कालेति। ध्वंसकालसत्त्वमित्यर्थः। ध्वंसस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वस्वाभाव्यादित्यर्थः। अतिरिक्ताभावपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते। अस्तु तर्हीति। ध्वंसो न जायते निरुपादानत्वादाकाशवदित्यर्थः। उपादानं समवायिकारणम्। इहेदानीं घटो नष्ट इति प्रत्यक्षेण ध्वंसस्योत्पन्नत्वमेव विषयीक्रियते, तथा चानुत्पादे साध्ये धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः। निरुपाधेर्बाधस्यानवकाशादुपाधिमाह। भावेति। यद्यप्यभावान्तरे साध्याव्यापकोऽयमुपाधिस्तथापि ध्वंसेतरत्वमिहोपाधित्वेन विवक्षितम्, न च पक्षेतरत्वं, बाधोन्नीतस्य तस्यानुमतत्वात्। ननु ध्वंसो न जायते निरुपादेयत्वात् गोत्वादिवदित्यस्त्वनुमानमित्याह। एतेनेति। निरुपादेयत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणबाधेन बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिग्रासेन च निराकार्यत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः। गुणकर्मा-

देस्य गुणिभिन्नत्वेन सिद्धौ तत्रानैकान्तिकं कार्यत्वाश्रितत्व[१]-मित्याह। गुणादीति॥

भगी० टी०। ननु यदि घटाद्भिन्नस्तदभावस्तदा तदुत्पत्तावपि घटस्य न किञ्चिद्धीयत इति घटः स्यादेव, नहि यो यद्भिन्नः स तदभावात्मा पटोत्पादेऽपि घटस्य निवृत्त्यापत्तेः अतोऽभावस्यैवाभावतादात्म्यमुपलभ्यत इत्याह। भिन्नेति। अस्तु तर्हीति। अतिरिक्ताभाव इति शेषः। जन्मनः समवायिकारणव्याप्तत्वात् ध्वंसस्य चासमवेतत्वेन तदभावात् जन्मैव निवर्त्तेत तथा च ध्वंसो न जायते निरुपादानत्वात् प्रागभाववदित्यर्थः। तद्धर्म्मिग्राहक मानबाधितं ध्वंसस्य प्रतियोगिजन्याभावतया तद्ग्राहकमानेन जन्यत्वस्यापि विषयीकरणादित्याह। धर्म्मिग्राहकेति। यद्यपि भावत्वमुपाधिरभावे साध्याव्यापकं तथापि बाधोन्नीतपक्षेतरत्व-मुपाधिरनेनोपलक्ष्यत इत्याशयेनाह। भावेति। यद्यपि स्फुटे व्यभिचारे निष्फल उपाधिस्तथापि निरुपाधेर्बाधानवकाश इत्युपाधिरुक्तः। बाधकान्तरं निराकार्यत्वेनातिदिशति। एतेनेति। (तद्)उपादेयं समवेतकार्यं तन्निर्गतं यस्मात् तत् तथा तस्य भावस्तत्त्वम्। अत्रापि धर्म्मिग्राहकमानबाधोन्नीतपक्षेतरत्वमुपाधि-रित्यर्थः। निराकरणान्तरमाह। गुणादीति। यस्य नोपादेयं तन्न जायत इति गुणादेर्गुण्यादिभ्यो भेदसिद्धावनैकान्तिकं तदसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धमित्यर्थः॥

---

(१) कार्य्यानाश्रयत्वमिति २ पु० पा०।

रघु॰ टी॰। बाधकान्तरमाशङ्कते। भिन्नाभावेति। नह्य-कार्योत्पादे अकारणं निवर्त्तते घटोत्पादे पटनिवृत्तिप्रसङ्गादतः कार्यमेव विनाश आस्थीयत इति भावः। भिन्नमात्र इव कार्यमात्रेऽपि विनाशबुद्धिव्यवहारयोरभावात् कार्यविशेष एव विनाश आस्थीयत इत्याशयवान् निराकरोति। नेति। बाधका-न्तरमाशङ्कते। अस्तु तर्हीति। जन्मन इति। जन्मव्यापकस्य सोपादानत्वस्य निवृत्तेर्व्याप्यस्य जन्मनो निवृत्तिरिति। धर्मिग्राह-केति। घटादेरिव ध्वंसस्यापि जन्यतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति। भावेति। भावजन्मन एव सोपादानत्वनियमादित्यर्थः॥

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेन्न। अता-दात्म्यात् अतत्कारणत्वाच्च अस्मद्दिशापि व्याप्तिग्रहो न साहित्यनियमेन विरोधितया विषमसमयत्वात्। नापि जन्मानन्तर्यनियमेन तदसिद्धेः, सिद्धौ वा तत एव क्षणभङ्गसिद्धेः। किमनेन, भविष्यत्तामात्रेण व्यापकत्वमस्तीति चेदस्तु, न त्वेतावता हेत्वन्तरान-पेक्षत्वसिद्धिः अद्यतनघटस्य श्वस्तनकपालमालयैवानै-कान्तिकत्वादिति[१]।

शङ्क॰ टी॰। चतुर्थं ध्रुवभावित्वं निराकर्त्तुं शङ्कते। अस्त्विति। व्यापकत्वं प्रतियोगिव्यापकत्वं विनाशस्येत्यर्थः। तथा च सिद्ध-

---

(१) अनैकान्तादिति २ पु॰ पा॰।

महेतुकत्वं नाशस्येति भावः। परमते तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह। अतादात्म्यादिति। यदा प्रतियोगी तदा ध्वंस इति कालगर्भापि न व्याप्तिरित्याह। विषमसमयत्वादिति। यः प्रतियोगी स एव विनाश इति तु पूर्वमेव निरस्तम्। यत्र प्रतियोगी तत्र ध्वंस इति देशगर्भापि न व्याप्तिराश्रयनाशजन्य-द्रव्यादिध्वंसे व्यभिचारादिति भावः। स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव ध्वंस इत्यपि नियमोऽनास्त्यसिद्धेरित्याह। नापीति। तत एवेति। एतन्नियमबलादेवेत्यर्थः। तथा च ध्रुवभावित्वादहेतुकत्व-महेतुकत्वाच्च ध्वंसस्याग्रिमक्षण एवोत्पाद इति प्रक्रियागौरवमिति भावः। ननूत्पन्नस्य विनाशो भविष्यत्येवेत्यपि नियम एवेत्या-शङ्कते। अस्त्विति। एतादृशध्रुवभावित्वेनाहेतुकत्व वा प्रतियोगि-भिन्नहेत्वनपेक्षित्वं वा साधयितुं न शक्यत इत्यर्थः। कुतो न शक्यत इत्यत आह। अद्यतनेति। श्वस्तनकपालमालाया अवश्यंभाविन्या अपि मुद्गरप्रहारादिरूपहेत्वन्तरापेक्षित्वेनानैकान्त्यादित्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। बौद्धानां तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्तिग्रहः न च ध्वंसः प्रतियोग्यात्मा न वा तत्कारणमित्याह। अता-दात्म्यादिति। न ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रजन्यतया व्यापकत्वं तस्य सामग्रीजन्यतया तदसिद्धेरिति भावः। अस्मन्मतेनापि यदा यदा प्रतियोगी तदा तदा ध्वंस इति न कालगर्भा व्याप्तिः ध्वंसप्रतियोगिनोर्भिन्नकालत्वनियमादित्याह। अस्मद्दिशेति। न च प्रतियोग्यव्यवहितोत्तरक्षणभावितया ध्वंसस्य व्याप्तिग्रहः तस्य

साध्यत्वेनासिद्धेरित्याह। नापीति। व्याप्तिग्रहः इत्यनुषज्यते। सिद्धौ वेति। तद्ग्राहकादेव मानात् क्षणभङ्गसिद्धिरित्यर्थः। बौद्धमतेन व्यभिचारमाह। अन्त्यनेति। श्मशानकपालमालाया घटं प्रति भविष्यत्तामात्रेण व्यापकत्वेऽपि हेत्वन्तरापेक्षत्वादित्यर्थः।

रघु० टी०। परेषां तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्यत्वग्रहा-द्व्यापकत्वमपि तदात्मकतत्कारणयोरेव गृह्यते। न च ध्वंसः प्रति-योग्यात्मेति प्रागेवावेदितं न वा प्रतियोगिकारणमिति नतद्व्याप-कत्वग्रह इत्याह। अतादात्म्यादित्यादि। साहित्यनियमो हि देशतो वा स्यात्कालतो वा? देशतोऽपि संयोगी वा समवायी वा? नाद्य. गृहे जातस्यापि प्राङ्गणे विनाशोपगमात्। नेतरः आश्रय-नाशेऽपि विनाशोपगमात्। द्वितीयेत्वाह विरोधितयेत्यादि। विरोधः एककालानवस्थायित्वम्।

एतेन सापेक्षत्वे व्यभिचारोऽपि स्यात् विनाश-हेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवादिति परास्तम्। कपाल-सन्ततितुल्ययोगक्षेमत्वात् विनाशस्येति।

अस्तु तर्हि चरमः पक्षः तथाहि विनाशो न जायते अभावत्वात् प्रागभाववत् जातोऽपि वा निवर्तते जातत्वात् घटवदिति। नैतदेवम्। प्रागभावो जायते अभावत्वात् विनाशित्वाद्वा ध्वंसवत् घटवद्वा,

अजातो वा न निवर्तते अजातत्वात् आकाशवत् शशविषाणवद्वेतिवदसाधनत्वात् ।

शङ्क० टी० । ननु यदि विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षा तदा कदाचिदुत्पन्नोपि भावो न नश्येत् हेतुसाकल्ये सत्यपि प्रतिबंध-संभवात् हेतूनां वैकल्यस्यैव (चा) वा संभवादित्याह । एतेनेति । एवं सति कपालमालापि कदाचिन्न भवेदित्यपि संभाव्येत इत्यर्थः । चरमः पक्ष इति । ध्रुवभावित्वविकल्पस्येति शेषः । स चाभावत्वं वेति पक्षः । ध्रुवभावित्वं विनाशस्याभावत्वं तथा च तेनैवाहेतुत्वमहेतुत्वे च प्रयोगं स्वमतेन दर्शयति । तथाहीति विपक्षबाधकमाह । जातोपि वेति । यदि जायेत विनश्येत तथा च घटोन्मज्जनप्रसङ्ग इति भावः । अत्राप्रयोजकत्वं दर्शयति । प्रागभाव इति । यथा प्रागभावस्याऽजातत्वेऽभावत्वमप्रयोजकम्, तथा ध्वंसस्यजातत्वेऽभावत्वमप्रयोजकम् । तथा चानुभवतर्कादि-साचिव्यमिहानुसरणीयमिति भावः । क्रमेण दृष्टान्तमाह । ध्वंस-वद्घटवद्वेति । विपक्षे बाधकमाह । अजातो वेति । प्रागभावो यदि न जायेत न निवर्त्तेत, निवर्त्तते च, तस्माज्जायत इत्यर्थः ।

भगी० टी० । ननु यदि विनाशः प्रतियोगीतरजन्यः स्यात् कदाचित् तु नाशोऽपि न स्यात् विनाशहेतूनां कदाचित् प्रतिबन्धेन वैकल्यसम्भवादाह । एतेनेति । कपालमालावद्धे-त्वन्तरानपेक्षत्वावधारणादित्यर्थः । चरमः पक्षः अभावत्वमित्यर्थः ।

विपक्षबाधकमाह। जातो वेति। तथाच भावोन्मज्जनापत्तिरिति भावः। हेतुद्वये क्रमेण दृष्टान्तद्वयमाह। प्रध्वंसवदिति। विपक्षे बाधकमाह। अजातो वेति॥

रघु॰ टी॰। उत्पन्नस्यापि प्रतियोगिनोर्यदीतरविरहेणापि विनाशाजनकत्वं तदा यावज्जीवं प्रतिबन्धकादिवशात् तदसमवहितो विनाशं न जनयेदित्युत्पन्नोपि भावः कश्चिदविनाशी स्यात्, न चैवम्, अतो नोत्पन्नस्येतरविरहेण विनाशाजनकत्वमिति, तदिदमुत्पत्तिमतां भावानां विनाशनियमासिद्धौ न सिद्ध्यतीति तत्सिद्धिरवश्यमुपेया, तथा चान्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावानां सहकारिणां सर्वत्र समवधानं सैव साधयिष्यतीत्याशयवानाह। एतेनेत्यादि। प्रतिबन्धेति। प्रतिबन्धेन वैकल्यस्येत्येके। प्रतिबन्धवैकल्ययोरित्यपरे। चरमः पक्षोऽभावत्वमेव। ध्रुवभावित्वमिति। जन्मविरहे हेत्वपेक्षाविरहः सुतरां सिध्यतीति तं साधयति। तथाहीति। विपक्षे बाधकमाह, जातोवेति। प्रागभाव इति। अभावत्वे हेतौ ध्वंसो विनाशित्वे च घटो दृष्टान्तः। अजातो वेत्यादिविपक्षे बाधकं भावावच्छिन्नेत्यादि यथायोग्यं दूषणमूहनीयम्। जातत्वेन विनाशित्वे विनाशित्वेन च जातत्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य भावत्वस्योपाधित्वात् तत्र तयोरप्रयोजकत्वं विनाशित्वस्य च सोपाधितया जातत्वाव्याप्यत्वेन जातत्वाभावोनाविनाशित्वव्याप्य इति तस्याऽप्रयोजकत्वं विपक्षबाधकयोश्चाप्रयोजकत्वेनाजातत्वे जातत्वे चाभावत्वस्याप्रयोजकत्वम्॥

किमेतेषां दूषणमिति चेत्? भावावच्छिन्नव्याप्ति-कत्वादप्रयोजकत्वं प्राक्प्रध्वंसाभावग्राहकप्रत्यक्षबाधः प्राक् पश्चाच्च कार्योन्मज्जनप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च। अथोन्मज्जने को दोष इति चेत्? कालविच्छेदप्रत्यय-स्यानुभयात्मकत्वप्रसङ्गः। अयथार्थत्वे तस्य द्विचन्द्र-दर्शनकाले चन्द्रदेशविच्छेदवत् तद्वतः कालाविच्छेदे भावस्य प्राक्प्रध्वंससद्वृत्तित्वेनाविरोधप्रसङ्गात्। यथार्थत्वे तु भेदस्थितौ तदुन्मज्जनानुपपत्तेः। एतेन प्रागभावप्रध्वंसोन्मज्जनं तत्काले च प्रागभावोन्मज्ज-नमपास्तम्। भाववदभावयोरपि उभयविरोधिस्व-भावत्वादिति।

शङ्क० टी०। स्वमतपरमतयोर्दृष्टान्तद्वयमाकाशवदित्यादि। एतेषामिति। अनुमानतर्काणामित्यर्थः। भावत्वेति। जातो वा निवर्तेत जातत्वादित्यत्र अजातो वा न निवर्तेत अजातत्वादित्यत्र च साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिरतो विपक्षबाधक-द्वयस्य आभासत्वे ध्वंसपक्षकप्रागभावपक्षकयोरनुमानयोरप्रयोजक-त्वमित्यर्थः। तर्कयोर्भावत्वावच्छिन्नव्याप्तिकत्वाद्वत्वोरप्रयोजकत्व-मिति योजना। अपव्याख्यानमन्यत्। प्रागिति। प्रागित्यत्राभाव इति सम्बध्यते। इहेदानीं नष्ट इति प्रध्वंसग्राहकं प्रत्यक्षं तद्बाधितं ध्वंसस्याजन्यत्वसाधनं इह तन्तुषु भविष्यति पट इति प्रागभाव-ग्राहकं प्रत्यक्षं तद्बाधितं च प्रागभावे जन्यत्वानुमानं, प्रागभावस्य

हि जन्यत्वे तस्यापि प्रागभावान्तरमेवं तस्याप्यनवस्थादुस्थतया प्रत्यक्षमेवैतादृशं नोदीयादिति भावः। प्रागिति। प्रागभावस्या जन्यत्वा[१] त्वाक्कार्योन्मज्जनं प्रध्वंसस्य नाशत्वे पश्चात्कार्योन्मज्जन-प्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु पूर्वमपि घट आसीत् कुतश्चिन्निमित्ता-न्नोपलभ्यत इति स्यादेवं ध्वंसानन्तरमपि घटः स्यात् कुतश्चि-न्निमित्तान्नोपलभ्यत इति स्यादित्याशङ्कते। अथेति। कालेति। घटध्वंसानन्तरमिदानीं घटो नास्तीति यः कालविच्छेदप्रत्ययः स यद्ययथार्थस्तदानीमपि घटसत्त्वे ध्वंससत्त्वे च तयोर्विरोधो न स्यात् द्वयोः समानकालीनत्वात्। यथार्थत्वे तु घटध्वंस एव तदा अनुभूयते इति कुतो घटोन्मज्जनप्रसंग इत्यर्थः। अनुभयात्मक-त्वमिति। यथार्थत्वायथार्थत्वोभयानात्मकत्वमित्यर्थः। द्विचन्द्रेति। एक एव चन्द्रोमध्येविच्छिन्नत्वेन योऽनुभूयते स मध्येपि यथास्त्येव विच्छेदप्रत्ययस्यायथार्थत्वात्। एवं मध्येपि घटः स्यादेव नास्तीति प्रत्ययस्यायथार्थत्वादित्यर्थः। एवं प्रागभावकालीनेपि घटे नास्तिताप्रत्ययो विकल्पनीयः। ननु सन्तु प्रागभावाः प्रध्वंसाश्च अनन्ता-एवघटविरोधिनस्तथा च जातत्वाद्विनाशित्वाच्चेति हेतू अपि प्रागभावोत्पन्नत्वप्रध्वंसनाशित्वसाधके समाहिते भवत इति चेत्। न। प्रध्वंसानां प्रागभावानां च तावतां भेदाननुभवात्[२]। हेतुद्वये च भावत्वस्योपाधेरुक्तत्वात् कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति। ननु घटप्रागभावकाले घटश्चेत् नास्ति तदा तद्विरोधिना ध्वंसेन

(१) जन्यत्वे १ पु० पा०। (२) ननुगमात् २ पु० पा०।

भवितव्यमेवं घटध्वंसकाले घटस्येवास्ति तदा प्रागभावेन भवितव्यमेकविरोधिविरहस्य[1] विरोध्यन्तरनियतत्वादित्यत आह । एतेनेति । विच्छेदप्रत्ययस्यानुभयात्मकत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः । तर्हि विरोधिविगमकाले विरोध्यन्तरं कथं न भवेदित्यतआह । भाववदिति । यथा घटस्य प्रागभावप्रध्वंसौ विरोधिनौ तथा प्रागभावस्य घटतद्ध्वंसौ ध्वंसस्य च घटतत्प्रागभावाविति नासौ विरोधिविगमकाल इत्यर्थः ॥

भगी० टी० । भावावच्छिन्नेति । अत्र प्रागभावावच्छिन्नसत्तायोगित्वं साध्यमतोऽभावत्वं नाभावान्तरे साध्याव्यापकमिति सम्प्रदायविदः । यद्वा पूर्वापरितोषेणाह । प्रागिति । अभावपदं प्रागित्यनेनापि सम्बध्यते । ध्वंसो न जायत इत्यत्र ध्वंसग्राहकमानबाधः प्रतियोगिजन्याभावस्य ध्वंसत्वात्, तथा प्रागभावो जायत इत्यत्रापि, तथाहि तन्तुषु पटो भविष्यतीति बुद्धिः प्रागभावे प्रमाणं तस्य च जातत्वे तस्याप्यन्यः प्रागभावः इत्यनवस्थया प्रागभावज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः । प्राक्पश्चाच्चेति । प्रागभावस्य जातत्वे तदनाधारक्षणस्य प्रागभावध्वंसानाधारक्षणत्वेन प्रतियोग्याधारत्वप्रसङ्गः । एवं ध्वंसस्य ध्वंसप्रतियोगित्वे तदनाधारक्षणस्य प्रागभावध्वंसानाधारक्षणत्वेन प्रतियोग्याधारत्वप्रसङ्गः । ननु यथा प्रागभावस्य प्रतियोगितद्ध्वंसोभयविरोधित्वं तथा प्रागभावप्राग-

(१) एकविरोधिविरहकालस्य २ पु० पा० ।

भावस्यापि, एवं ध्वंसध्वंसस्यापि प्रतियोगिप्रागभावोभयविरोधित्वं स्यादिति नोक्तदोषः। मैवम्। अत्र व्यवहारस्यान्यथोपपत्तेः। ननु योऽयं पटादिरुत्पद्यमानो दृश्यते स पूर्वमप्युत्पन्नः किं तु ध्वंसेनान्तरित आसीदेवं प्रागभावेऽपि वाच्यमित्याशयेनाह। अथेति। अनुभयात्मकेति। ध्वंसप्रागभावाभ्यां विच्छिन्नस्य घटस्यानुभवे यथार्थत्वायथार्थत्वे उभये अप्यनुपपन्ने स्यातामित्यर्थः। अत्रायथार्थत्वे बाधकमाह। अयथार्थत्व इति। कालविच्छेद-प्रत्ययस्यायथार्थत्वं विषयाभावसत्यत्वे स्यादिति प्रत्ययाऽयथार्थ-त्वानुपपत्त्या प्रत्येतव्यान्यथाभावस्यावश्यकत्वे भावाभावयोरेककाल-सत्त्वात् विरोधो न स्यादित्यर्थः। यथार्थत्वे त्विति। पूर्वापर-कालवर्तिनोर्मध्यकालेऽपि सत्त्वेन स्थैर्यापत्त्या तयोर्भेदसिद्धौ स्वीकृतोन्मज्जनाभावापत्तिरित्यर्थः। ननु घटध्वंसकाले प्राग-भावस्य ध्वंससत्त्वे तस्यापि प्रागभावोऽन्य इत्यनवस्था स्यात् तथा च तदसत्त्वं वाच्यम् एवं सति प्रागभावोन्मज्जनापत्तिः एवं घटप्राग-भावकाले घटध्वंसस्य प्रागभावास्तित्वे तस्यापि ध्वंसोऽन्यस्तस्यापि प्रागभावोऽपर इत्यनवस्थापत्त्या घटप्रागभावासत्त्वे तदानीं ध्वंसप्रसङ्ग इत्यत आह। एतेनेति। भाववदिति। यथा घटस्य विरोधिनौ तत्प्रागभावप्रध्वंसाविति तत्काले न घटस्योन्मज्जनं तथा तत्प्राग-भावस्य घटतत्प्रध्वंसौ घटप्रध्वंसस्य च घटतत्प्रागभावाविति न तयोरुन्मज्जनमित्यर्थः। न चैवं प्रतियोगित्वाविशेषेण घटप्राग-भावस्य घटप्रध्वंसनिरूप्यत्वापत्तिः भावत्वस्योपाधित्वात्।

रघु० टी०। प्रागित्यादि। प्रागभावस्य जन्यत्वे साध्ये यद्यपि प्रत्यक्षेण न बाधः तस्याजन्यत्वाग्राहकत्वात् तथापि प्रत्यक्षतः सिद्धस्य प्रागभावस्य प्रागभावान्तरकल्पनायामनवस्थानादजन्यत्वसिद्धा प्रत्यक्षबाधोऽभिहितः ध्वंसस्याजन्यत्वे साध्ये तज्जन्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधः प्रागभावस्य जन्यत्वे तत्पूर्वं ध्वंसस्य च विनाशित्वे पश्चात्कार्यसत्वप्रसङ्गोध्वंसप्रागभावानाधारकालस्य प्रतियोगिसत्वनियमादित्याह। प्रागिति। अनुभयेति। यथार्थोऽयथार्थश्चेत्युभयम्। भाववदिति। यथा भावस्य प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावविरोधित्वं तथा ध्वंसस्य प्रतियोगिप्रागभावयोः प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगिनोर्विरोधित्वमित्यर्थः। न चैवं ध्वंसप्रागभावपरम्परयोरपि भावविरोधित्वान्नोन्मज्जनमिति वाच्यम्। अनन्ततादृशकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन तयोरेवानन्तत्वानादित्वयोः कल्पनाया न्याय्यत्वात्।

कुतः पुनः स्थिरसिद्धिः? प्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकत्वानुपपत्तेश्च। लक्षणाभेदेन व्यभिचारिजातीयत्वात् प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणमिति चेन्न। अवान्तरलक्षणभेदेनाव्यभिचारनियमात्। किं तदिति चेत्? विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वं सिद्धं च तदत्र। एवम्भूतमपि कदाचिद्व्यभिचरेदिति चेन्न। विरुद्धधर्मसंसर्गानास्कन्दितस्यैकत्वप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसङ्गात् तथा चानेकत्वमपि न स्यादिति भव निष्किञ्चनः।

तस्माद्भेदप्रवृत्ताववश्यं विरुद्धधर्मसंसर्गः तदसंसर्गे वाऽवश्यं भेदव्यावृत्तिरिति भेदाभेदव्यवहारमर्यादा ।

शङ्क० टी० । एवं स्थैर्ये यथा बाधकं प्रमाणं नास्ति तथा साधकमपि नास्ति तथा च साधकबाधकमानाभावात् संशयः स्यादित्यनुशयेन पृच्छति । कुतः पुनरिति । उत्तरं प्रत्यभिज्ञानादिति । स एवायं घट इति प्रत्यक्षमेव पूर्वापरकालयोरभेदग्राहकमित्यर्थः । मानान्तरमाह । क्षणिकत्वानुपपत्तेः । अपोहवादनिरासेन गोत्वादिसामान्यानां देशकालानुगतानां क्षणिकत्वं सर्वथाप्यनुपपन्नमिति तद्ग्राहकमानादेव स्थैर्यसिद्धिरितिहृदयम् । ननु तत्तेदंतोल्लेखिज्ञानत्वमेव प्रत्यभिज्ञानस्य लक्षणं तच्च ज्ञानादिप्रत्यभिज्ञानेष्वस्तीति व्यभिचारिजातीयत्वेन तदप्रमाणमिति शङ्कते । लक्षणेति । प्रत्यभिज्ञानमात्रं न प्रमाणमपि तु प्रत्यभिज्ञानविशेष इति परिहरति । अत्रान्तरेति । किं तदिति । अप्रमाणरूपप्रत्यभिज्ञानव्यावर्त्तकं किं लक्षणमित्यर्थः । ननु सर्वत्र सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य दर्शितत्वाद्विशिष्टं प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमेवेत्यत आह । सिद्धमिति । तत्साधकप्रसङ्गतद्विपर्ययनिरासेन सिद्धमेव तादृशं प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । एवम्भूतमिति । विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयमित्यर्थः । सर्वत्रेति । क्षणिकमप्येकं न स्यादित्यर्थः । माभूदेकत्वं ततः किमित्यत आह । तथा चेति । एकत्वपर्युदासात्मकत्वादनेकत्वस्येत्यर्थः । व्यभिचाराभावमेवोपसंहरति । तस्मादिति ।

भगी॰ टी॰। कुत इति। एतावतापि साधकबाधकमानाभावात् स्थैर्ये संशयः स्यादित्यर्थः। स्थैर्ये मानं प्रत्यक्षमाह। प्रत्यभिज्ञानादिति। पूर्वापरकालीनयोरभेदग्राहकत्वादित्यर्थः। मानान्तरमाह। क्षणिकत्वेति। क्षणिकत्वे भावानां नानादेशकालानुगतविधिरूपसामान्यानुपपत्तेस्तत्साधकमेव मानं स्थैर्यमपि विषयीकरोतीत्यर्थः। ननु यथार्थप्रत्यभिज्ञानमसिद्धमयथार्थं विरुद्धं प्रत्यभिज्ञानमात्रं व्यभिचारीति न मानमित्याह। लक्षणेति। लक्षणमभेदव्याप्यतावच्छेदकं प्रत्यभिज्ञानत्वमभिमतं तच्चायथार्थप्रत्यभिज्ञानसाधारणतया न गमकमित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानमात्रं न तथापि तु विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयविशेषितमित्याह। अबाधितेति।

रघु॰ टी॰। बाधकानवतारेऽपि विना साधकं नार्थसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति। कुतः पुनरिति। उत्तरं प्रत्यभिज्ञानादिति। पूर्वापरकालीनाभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव स्थैर्यप्रमाणमित्यर्थः। अर्थापत्तिं प्रमाणयति। क्षणिकत्वेति। क्षणिकत्वे अनुगतगवादिव्यवहारस्यानुपपत्तेरित्यर्थः। निश्चितार्थव्यभिचारज्वालादिप्रत्यभिज्ञासाधारणं प्रत्यभिज्ञात्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं न चात्र तत्प्रयोजकान्तरमीक्षामहे इत्याशङ्कते। लक्षणेति। अव्यभिचारो यथार्थत्वम्। विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयमपि सन्दिग्धाप्रामाण्यमिति शङ्कते एवम्भूतमपीति॥

निष्कम्पप्रदीपकुड्मलेषु निपुणं निभालयन्तोऽपि न विरुद्धधर्मसंसर्गमीक्षामहे, अथ च प्रत्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेद एव पदं विधत्त इति चेत्? कस्य प्रमाणस्य बलेन। आश्रयनाशस्य हुताशननाशहेतुत्वेन विज्ञातत्वात् तस्य चात्र प्रतिक्षणमुपलब्धेः, वर्तितैलयोरुत्तरोत्तरमपचीयमानत्वात् पूर्वस्य नाश उत्तरोत्पादश्च न्यायसिद्ध इति चेत्? नन्वयं प्रत्यनीकधर्मसंसर्ग एव, नष्टत्वानष्टत्वयोराश्रयनाशानाशयोर्वा एकत्र तेजस्यनुपपत्तेः।

शङ्क० टी०। ननु भेदप्रवृत्तेरवश्यं विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्येव नियमो नास्ति निष्कम्पप्रदीपे भेदे सत्यपि विरुद्धधर्मसंसर्गाभावादित्याह। निष्कम्पेति। कस्येति। प्रदीपे केन प्रमाणेन भेदः सिद्ध इत्यर्थः। भेदसाधकं प्रमाणमुपन्यस्यति परः आश्रयनाशस्येति। आश्रयोऽत्र निमित्तकारणमिन्धनादिः। प्रतिक्षणमिति। सूक्ष्मकालोपलक्षणम्। पूर्वस्य दीपस्य। एवमुत्तरस्येति। न्यायसिद्ध इति। दीपो नाशप्रतियोगी नष्टाश्रयत्वादिति न्यायसिद्ध इत्यर्थः। नन्वयमिति। पूर्वस्य नाश उत्तरस्योत्पाद इति वदता त्वयैव नष्टानष्टत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः स्वीकृत इत्यर्थः। आश्रयनाशानाशयोरिति। नष्टाश्रयत्वानष्टाश्रयत्वयोरित्यर्थः॥

भगी० टी०। ननु वास्तवविरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वमसिद्ध-मिति दर्शनं हेतूकर्त्तव्यं तच्च व्यभिचारीत्याह। निष्कम्पेति। यद्वा विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वं व्यभिचरतीत्याह। निष्कम्पेति। आश्र-येति। इन्धनमिहाश्रयः। न च तैलनाशनाश्यत्वं चरमदीपस्यैवेति दीपान्तरे व्याप्तिग्रहबाधकमैक्यप्रत्यभिज्ञानं स्यादिति वाच्यम्। सामान्यतः कार्यकारणभावे बाधकाभावात् लाघवाच्च दीपत्वेनैव तैलनाशनाश्यत्वात्। नन्विति। तथा च विरुद्धधर्मसंसर्गं विना न भेद इत्यर्थः।

रघु० टी०। तादृशमपि निश्चिताप्रामाण्यमित्याशङ्कते। निष्कम्पेति। आश्रयेति। यथालोकानुभवमेतत्। वस्तुतस्तूत्पन्नस्य वह्नेरवयवक्रियादिक्रमेण नाशो वह्न्यन्तरस्य कारणाभावादनुत्पादः। अवयवानां विसरालुस्वभावत्वाच्चाशुविनाशोऽनवरतानुभूयमान-परिमाणभेदसिद्ध इति॥

सोऽयं शतं शिरश्छेदेऽपि न ददाति विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः। भविष्यति तर्हि इहापि विरुद्धसंसर्गो दुरूह इति चेत्? अथ स एवायं स्फटिक इत्यत्र प्रमाणप्रतीतसंसर्गाणां विरोध आशङ्क्यते? तत्प्रतीतविरोधानां संसर्गः? अथाप्रतीतस्वरूपविरोध-संसर्गा एव केचिद्विरुद्धतया? संसृष्टतया? वेति।

शङ्क० टी०। सोयमिति। विरुद्धधर्मसंसर्गं साक्षान्न स्वीकरोति प्रकारान्तरेण च तमेवा हेत्यर्थः। इहापीति। सत्यप्रत्यभिज्ञान-विषयेऽपीत्यर्थः। प्रमाणप्रतीतेति। सत्त्वद्रव्यत्वस्फटिकत्वादीना-मित्यर्थः। प्रतीतेति। गोत्वाश्वत्वादीनामित्यर्थः। अप्रतीतेति। कौचिद्धर्माविहापि विरुद्धौ स्यातामितिशङ्कामात्रमित्यर्थः॥

भगी० टी०। ननु कुतोऽप्यापततो विरुद्धधर्मादर्शनेऽपि तत्सम्भावना स्यादित्याह। भविष्यतीति। अयेति। न प्रतीतः स्वरूपं विरोधः संसर्गतश्च येषां ते तथा।

रघु० टी०। भवतु प्रामाण्यप्रयोजकं विरुद्धधर्मासंसृष्ट-विषयत्वं न तु तत्प्रकृत इत्याशङ्कते। भविष्यतीति। अप्रतीतेति। न प्रतीतं स्वरूपं विरोधो धर्मिसंसर्गः येषां ते तथा॥

न प्रथमः प्रागेव निराकृतत्वात्। न द्वितीयः अयोग्यानामनुपलम्भबाधितत्वात्। अयोग्यानामपि कारणादिव्याप्यव्यापकविगमविलोकनव्यावर्तितत्वात्। न तृतीयः तस्यातिप्रसञ्जकतया सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसङ्गा-दिति।

एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव लक्षणभागमाकृष्य अनु-मानेन स्थैर्यसिद्धिः। तथाहि विवादाध्यासितोभावः

कालभेदेऽपि न भिद्यते तद्भेदेऽपि विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वात् यो यद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेऽपि भिद्यते यथा प्रतिसम्बन्धिपरमाणुभेदेऽपि एकः परमाणुः तथा चायं विवादाध्यासितोभावः तस्मात् कालभेदेऽपि न भिद्यत इति ।

शङ्क० टी० । प्रागेवेति । सामर्थ्यासामर्थ्यकरणाकरणादीनां पूर्वमेव निराकृतत्वादित्यर्थः । अयोग्यानामिति । मनस्त्वात्मत्वचक्षुष्ट्वप्रभृतीनामित्यर्थः । कारणादीति । आदिपदेन कार्यग्रहणं व्याप्यव्यापकपदाभ्यां कार्यकारणव्यतिरिक्तव्याप्यव्यापकग्रहणं तथा च द्वन्द्वः । व्याप्यपदेन च समव्याप्यमभिमतम् । व्यापकपदेन तद्भिन्नं व्यापकं यथायोग्यमव्यूहनीयम् । कर्मधारयः समास इहेत्येके । व्यर्थविशेष्यताभयेनाह । लक्षणभागेति । तदेव दर्शयति । विवादाध्यासित इति । ननु क्षणिकोपि भावः स्वस्मान्नभिद्यत एवेति सिद्धसाधनं स्यादत आह । कालभेदेति । ननु कालभेदसंसर्ग एव विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यादित्यसिद्धोविरुद्धधर्मासंसृष्टत्वा[१]दित्ययं हेतुरित्यत आह । तद्भेदेपीति । क्रमिककालभेदस्याविरुद्धत्वादिति भावः । ननु संयोगविभागलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो बीजादावपि तथा श्यामपाकरक्तादिविरुद्धधर्माध्यासो घटादावपीति चेत् । न । तेषां कालभेदेनाविरोधात् । न हि यो यदा श्यामः स एव तदा रक्तः । तद्भेदेपीति स्वरूपाख्यानपरमेव । अयं विवादाध्यासितो

(१) धर्माविश्लिष्टत्वा० २ पु० पा० ।

घटो भाविकपालमालापर्यतं न विनश्यति विनाशकारणासमवहितत्वात् विनष्टत्वेनाप्रतीयमानत्वात्ताद्रूप्येण प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् सभागसंतानत्वेन विवक्षितो घटो न नाना एकत्वेन प्रतीयमानत्वात्। क्षणिकपरमाणुवत्। प्रातःकाले दृष्टोयं घटो मध्यंदिनस्थायी तदन्तरालसमये विनाशकारणासमवहितत्वादित्यादि कथञ्चिद्रष्टव्यम्। वस्तुतः प्रत्यक्षमेव स्थैर्ये प्रमाणं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य सर्वप्रमाणबाधितत्वादितिभावः। प्रतिसम्बन्धीति। षट्केन युगपद्योगेप्येक एव परमाणुर्यथेत्यर्थः॥

भगी० टी०। प्रागेवेति। सामर्थ्यासामर्थ्यादिसंसर्गनिरासेनेत्यर्थः। कारणादिव्यापकेति कर्मधारयः। आदिपदात् कार्यं। यद्यपि कार्यं व्याप्यं, न च तन्निवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिः तथापि व्यापकत्वे सति यद्व्याप्यं समनियतं तदत्र विवक्षितं यथा स्पर्शकम्पादि वायोः। अनुमानभावेनापि प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणयति। एतेनेति। यथार्थप्रत्यभिज्ञानलक्षणरूपो भागो विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वमित्यर्थः। न च तत्सहितमेव प्रत्यभिज्ञानं लिङ्गमस्तु किं लक्षणभागाकर्षणेनेति वाच्यम्। असमर्थविशेष्यत्वप्रसङ्गात्। न भिद्यत इत्येतावन्मात्रे साध्ये क्षणिकोऽपि भावः स्वस्मान्न भिद्यत एवेति सिद्धसाधनं स्यादित्यत उक्तम्। कालभेदेऽपीति। ननु साध्यसाधनयोः सहचारानुपदर्शनाद्व्याप्यत्वासिद्धिः। यत्तद्व्याप्तिग्रहस्याननुगमेनाशक्यत्वात्। विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वादित्यस्यैव गमकत्वे तद्भेदेऽपीति विशेषणवैयर्थ्यं। न च कालभेद एव विरुद्धो

धर्मः स्यादित्यसिद्धिवारणार्थं तदिति वाच्यम् । असिद्धिवारकविशेषणस्यापि व्यर्थत्वात् । अत्राहुः विवादाध्यासिता बीजकाला एकबीजसम्बन्धिनः विरुद्धधर्मासंसृष्टसम्बन्धित्वात् अङ्कुरसामग्रीमध्यगताङ्कुरकुर्वद्रूपबीजसम्बन्धिसहकारिचक्रवत् । यद्वा एतत्कालीनो भावोऽन्यकालीनान्न भिद्यते तद्विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वादित्यत्र तात्पर्यम् ।

रघु॰ टी॰ । कारणादीत्यादिपदेन कार्यस्य संग्रहस्तस्यापि चरमसामग्रीनिवेशिकारणव्यापकत्वात् । व्याप्यं समनियतं । स्नेहादेर्जलत्वादि । व्यापकं विषमव्यापकं तस्यैव द्रव्यत्वादि लक्षणभागं विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वम् । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानस्यापि हेतुत्वे न क्षतिर्धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यात् तथापि तन्मात्रस्य व्यभिचारितया विशिष्टस्योपादेयत्वे प्रथमोपस्थितत्त्वाद्विशेषणस्यैव हेतूकरणमुचितमित्याशयः । तदेव दर्शयति । विवादेति । ननु क्षणिकोपि भावो न भिद्यत एव स्वस्मादत आह । भेदेपीति । उत्तरकालीनो भावः पूर्वकालीनात्तस्मान्न भिद्यते तद्विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वादिति प्रयोगार्थः॥

अत्र[१] व्याप्तौ न कश्चित् विप्रतिपद्यते पक्षधर्मता तु प्रसाधितैव क्षणिकत्वानुपपत्तिश्चानुगतव्यवहारानन्यथासिद्धेः । शब्दलिङ्गविकल्पा हि साधारणं रूपम-

---

(१) अत्र चेति पाठो रघुनाथशिरोमणि सम्मतः ।

नुपस्थापयन्तो न तृणकुब्जीकरणेऽपि समर्था इत्य-विवादं बाह्यार्थस्थितौ स्थिरास्थिरविचारात् ।

शङ्क० टी० । न कश्चिदिति । अन्यथैकस्मिन्नपि क्षणे भावो भिद्येतेति विपक्षबाधिका त्वया पीयं व्याप्तिरभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । ननु नानाक्षणस्थायिनां विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वं हेतुरेवासिद्ध इत्यत आह । अनुगतेति । देशकालानुगतं धर्मं विनाऽनुगतव्यवहार एव न स्यादित्यर्थः । ननु यदि देशकालानुगतो धर्मः प्रतीति-पथमवतरेत् तदा तस्य स्थैर्यचिन्ता, तदेव तु नास्तीत्यत आह । शब्देति । सङ्केतग्रहार्थं व्याप्तिग्रहार्थमनुगतविकल्पार्थं च साधारण-रूपभानमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । तृणेति । अनुगतरूपावच्छेद-मन्तरेण व्याप्तिसङ्केतयोरग्रहेऽनुमितिशाब्दज्ञानानुदये तदधीने प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातामिष्टतावच्छेदकधर्मग्रहं विना तोयादि-विकल्पानां प्रवर्त्तकता च न स्यादित्यर्थः । नन्वस्तु ज्ञानात्मकमेव साधारणं रूपं तथापि गोत्वादीनां बाह्यानां कथं स्थैर्यमित्यत आह । बाह्यार्थेति । बाह्यस्यार्थस्य व्यवस्थापनीयत्वादित्यर्थः ॥

भगी० टी० । अत्र व्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धी निवारयति । अत्र चेति । स्थैर्यसाधकद्वितीयहेतावसिद्धिं निवारयन्नाह । क्षणिकत्वेति । क्षणिकत्वे वस्तूनां कालान्तरानुगतव्यवहारो न स्यात् तदसिद्धौ च व्याप्त्यग्रहे अनुमानान्न क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तदेवोपपादयति । शब्देति । गृहीतसङ्केता एव शब्दाः स्वार्थ-

संसर्गबोधकाः सङ्केतश्च साधारणरूपपुरस्कारेणैव गृह्यते लिङ्गमपि गृहीतव्याप्तिकं गमकं व्याप्तिश्चानुगतधर्मावच्छेदेन गृह्यते सविकल्पकमपि प्रवर्त्तकमिष्टसाधनताज्ञानरूपं तच्च तज्जातीयत्वलिङ्गप्रभवमिति सर्वत्रानुगतमतिरङ्गीकर्तव्येत्यर्थः। बाह्यार्थेति। विज्ञानवादे ज्ञानानां स्वस्वमात्रनिमग्नमूर्त्तिकतया स्थिरत्वास्थिरत्वे न विषयाविति कोऽप्रसिद्धेर्न विचारः स्यादित्यर्थः। न च विज्ञानरूपे एव ते तत्रापि सिद्धे इति युक्तं, तन्मतेऽपि ज्ञानरूपस्थिरत्वस्य ज्ञानान्तराविषयत्वात् ॥

रघु० टी०। सर्वभावानां क्षणिकत्वेऽनन्यथासिद्धानेककालानुगतगवादिव्यवहारानुपपत्तिरक्षणिकत्वं साधयतीत्याह। क्षणिकत्वेति। अनन्यथासिद्धानुगतव्यवहारबलात् क्षणिकत्वबाधादक्षणिकत्वसिद्धिरित्यपि कश्चित्। शब्देति। अनुगतधर्मावच्छिन्नसमयनियमग्रहाधीनप्रवृत्तिकयोरप्रवृत्तिरेव शब्दलिङ्गयोरन्तरेणानुगतधर्मं तथा गृहीतेष्टजनकजातीयत्वं रजतत्वादिरूपं समुल्लिख्य प्रवर्त्तयतो विकल्पस्यापीत्यर्थः। शब्देन लिङ्गेन च विकल्पइत्यर्थ इत्यपि कश्चित्। बाह्यार्थेति। विज्ञानवादे विज्ञानानां स्वमात्रमात्त्रिकत्वादन्येनान्यस्याग्रहणादनेकक्षणघटितमूर्त्तिकयोः स्थैर्यास्थैर्ययोः केनाप्यनुल्लेखात् कोऽप्रसिद्ध्या विवादस्यैवासम्भवादित्यर्थ इत्येके। बाह्यार्थमभ्युपेत्य स्थैर्यास्थैर्यविवादस्यारब्धत्वादित्यर्थ इत्यन्ये ॥

तच्चालीकं वा आकारो वा बाह्यं वस्तु वेति त्रयः पक्षाः। तत्र न प्रथमः पक्षः तद्धि न तावदनुभवादेव तथा व्यवस्थाप्यं तस्यालीकत्वानुल्लेखात् तथात्वे वा प्रवृत्तिविरोधात् नह्यलीकमेव तत् इत्यनुभूयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते। अन्यनिवृत्तिस्फुरणान्नैष दोष इति चेत् एतदेवासत् विधिरूपस्यैव स्फुरणात्। न हि शब्दलिङ्गाभ्यामिह महीधरोद्देशे अनग्निर्न भवतीति स्फुरणमपि त्वग्निरस्तीति।

शङ्क० टी०। तच्चेति। अनुगतस्वरूपमित्यर्थः। तथा व्यवस्थाप्यमिति। अलीकत्वेन व्यवस्थाप्यमित्यर्थः। तथात्वे वेति। अलीकत्वेनोल्लिख्यमानत्वे वा इत्यर्थः। तदेवाह। न हीति। अन्यनिवृत्तिरूपतया स्फुरणमेवालीकस्फुरणं ब्रूमो न त्वलीकत्वेन स्फुरणम्। तथा च नेदमरजतमितिज्ञात्वैव रजतार्थी प्रवर्त्तत इति को दोष इत्याह। अन्येति। विधिरूपस्यैवेति। न ह्यनुभवोपि व्याख्याय कल्प्यत इति भावः। एतदेवाह। न चेति। व्यवसाये हि विषय व्यवस्थाऽनुव्यवसायाधीना। अनुव्यवसायस्च रजतमहं प्रत्येमीत्याकारो न त्वरजतमिदं न भवतीति प्रत्येमीत्याकार इति भावः॥

भगी० टी०। तच्चेति। अनुगतरूपमित्यर्थः। आकारो वेति। यद्यप्यलीकत्वनिराकरणेनैव प्रकृतसिद्धिरित्यर्थान्तरं तथापि आकाराकारिणोरभेदादाकारिणश्चाननुगतत्वात् क स्थैर्यमिति

भावः । गवादिपदं व्यावृत्तिवाचकं न वा व्यावृत्तिपदमेव तथा प्रसिद्धम् । अनुगतधर्मे भावत्वं वर्त्तते न वा इत्यपोहे विप्रतिपत्तिः । ननु गौरिति विकल्पेऽतद्व्यावृत्तिरेवालीका स्फुरति न त्वलीकत्वेनातो न प्रवृत्तिविरोध इत्याह । अन्यनिवृत्तीति । अत्यन्ताभावरूपा व्यावृत्तिस्तत्र भासत इत्यनुभवविरुद्धमित्याह । विधिरूपस्येति । तदेव स्पष्टयति । नहीति ॥

रघु० टी० । तत् अनुगतरूपं । आकारोवेति । यद्यपि विकल्पानामप्यनुगतो नीलत्वादिराकारोऽतद्व्यावृत्तिरूपत्वादलीक एव तथापि बाह्यान्तरभेदेन पृथक् विकल्पः । विकल्पविषयानुगतधर्मस्यालीकत्वं किं विकल्पेनैव गृह्यते किं वा मानान्तरसिद्धम् । आद्ये तद्धीत्यादि । द्वितीयं शङ्कते । अन्येति । निवृत्तेरलीकत्वं मानान्तरसिद्धमिति भावः । अन्यनिवृत्तेरत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य वा ? तस्यापि किं प्राधान्येन निवृत्तिविशेषणतया वा ? आद्ये । न हीति । विकल्पस्य विशेषविषयतायां स एव तदुत्तरभावी वा विकल्पोमानम् । न चानग्निनिवृत्तिं प्रत्येमीतिविकल्पोपि तु अग्निं प्रत्येमीति भावः । एतेन द्वितीयं प्रत्युक्तम् ॥

यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः तथापि निवृत्तिपदार्थोल्लेख एव निवृत्त्युल्लेखः । न ह्यनन्तर्भावितविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्नाम, ततो यथा सामान्य-

मद्दं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि साधारणाकारस्फुरणात् विकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परेषां तथा निवृत्तप्रत्ययाक्षिप्ता निवृत्तिबुद्धिरस्माकमिति चेत्? हन्त साधारणाकारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था किमायातमस्फुरदभावाकारे चेतसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः।

शङ्क० टी०। अत्र शङ्कते। यद्यपीति। इतरव्यावृत्तवस्तुभानमेव व्यावृत्तिभानं ब्रूम इत्यर्थः। निवृत्तिमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्तदा स्याद्यदि व्यवसाये निवृत्तिः स्वातंत्र्येण स्फुरेन्नत्वेव मित्यर्थः। न विकल्पोनानुव्यवसायः। तथापीति। रजतव्यावृत्तमिति भाने विशेषणतया व्यावृत्तिभानमावश्यकमित्यर्थः। एतदेवोपपादयति। न हीति। यद्यपि यथादण्डीत्यत्रादण्डिव्यावृत्तिभानमस्ति। न तु विशिष्य व्यावृत्युल्लेखः। तथापि विशेषणभानं व्यावृत्तिभाननान्तरीयकमेव। अतद्व्यावृत्तिर्वैशिष्ट्यमिति तवाभ्युपगमादित्यर्थः। तद्भानेपि तद्वृत्तिप्रकारभानमावश्यकमित्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। परेषां नैयायिकानां। तथेति[१]। निवृत्तप्रत्ययस्य[२]नूनं निवृत्तिप्रत्ययोप्यस्त्येवेत्यर्थः। वस्तुगत्या यद्व्यावृत्तं तद्भासते न तु व्यावृत्तत्वेनापि भानमङ्गीकुर्मो येन व्यावृत्तिभानं स्यात्। विधि-

(१) तथा चेति २ पु० पा०।
(२) यस्येन्मूलं २ पु० पा०।

रूपं सामान्यं भासते न तु तस्य सामान्यत्वमपि विषय इति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः । अस्फुरदनुभवाकारो यस्येत्यर्थः[१] ॥

भगी॰ टी॰ । नन्वत्यन्ताभावरूपव्यावृत्त्यस्फुरणेऽपि अन्योन्याभावरूपाऽसौ विकल्पे भासते विशिष्टबुद्धेर्विशेषणविषयत्वनियमात्, तथा व्यावृत्तात्मकविशिष्टबुद्धौ व्यावृत्तिरपि विशेषणत्वेन भासते यथा गौरित्यत्र विशिष्टज्ञाने गोत्वमित्याह। यद्यपीति । परेषां नैयायिकादीनाम् । तथेति । निवृत्तिमनादाय निवृत्तधीरेव न भवतीत्यनुपपत्तिरेवाक्षेप इत्यर्थः। यथा गौरित्यत्र विशिष्टज्ञाने विधिरूपतया विशेषणं गोत्वमनुगतत्वेन भासते न तथा व्यावृत्तिर्भासते किं तु वस्तुतो यद्व्यावृत्तं तद्भासते । तथा च निवृत्तपदार्थोल्लेखेऽपि न निवृत्तत्वेनोल्लेख इत्याह । हन्तेति ॥

रघु॰ टी॰। तृतीयं शङ्कते । यद्यपीति । निवृत्तो निवृत्तिविशिष्टः। प्राधान्येन निवृत्तेरस्फुरणेपि तद्विशिष्टस्फुरणमेव तत्सिद्धिरित्यर्थः। तथेत्यादि। विशिष्टस्यातिरिक्तस्याभावेन विना विशेषणविषयत्वं विशिष्टविषयत्वानुपपत्तेः आक्षेपः । भवेदेवं, यद्यगोव्यावृत्त इति स्फुरणं स्यान्नत्वेवं, किं तु गौरितीत्याह। हन्तेति। चेतसि विज्ञाने ॥

---

(१) कारो यत्र चेतसि ज्ञाने २ पु॰ पा॰ ।

न ह्यगोपोढोऽयमिति विकल्पः किं तु गौरिति, ततोऽन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकाराभावेऽपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात् को निवृत्तिप्रतीतिमपह्नुवीत, अन्यथा त्वतत्प्रतिभानं तथेति व्यवहृतिरिति गवाकारे चेतसि तुरगबोध इत्यस्तु। न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिसम्भवः न ह्यघटो नास्तीत्येव घटार्थी प्रवर्त्तते, अपि तु घटोऽस्तीति।

शङ्क० टी०। एतदेवाह। न हीति। अगोपोढोयमिति। अगोव्यावृत्त इत्यर्थः। तत इति। निवृत्तेर्न प्राधान्येन भानं नाप्युपसर्ज्जनतयेत्यर्थः। अज्ञानविषयस्यापि तज्ज्ञानविषयताकल्पने विपक्षे दण्डमाह। अन्यथेति। तथा च सर्वज्ञानं सर्वविषयं स्यादिति भावः। निवृत्तिस्फुरणे दोषान्तरमाह। न चेति। तन्मते विकल्पेन स्वलक्षणासंस्पर्शान्मात्रेत्युक्तम्। प्रवर्त्तकानुभववैलक्षण्यमाह। न हीति। प्रवर्त्तकज्ञानस्वरूपमाह। अपि त्विति। अनुभव एवात्र साक्षीत्यर्थः॥

भगी० टी०। तदेव विशदयति। न हीति। अपोढो व्यावृत्तः। किं त्विति। अगोव्यावृत्तिमजानतोऽपि विध्याकारेण गोस्फुरणमित्यर्थः। यदि तु यद्यत्र ज्ञाने न भासते तदपि चेत् तद्विषयः तदा गोबुद्धौ तुरगोऽपि विषयः स्यादित्याह। अन्यथेति। अत्यन्ताभावरूपव्यावृत्तिभाने दूषणान्तरमाह। न

चेति । अघटस्य पटादेरभावज्ञानेऽपि घटार्थी न प्रवर्त्तते अघटस्या[१]-प्यभावसम्भवात्, किं तु घटज्ञानादेवेति विशिष्टज्ञानादप्रवृत्ति-प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

रघु० टी० । अत्यन्ताभावरूपनिवृत्तिभाने दोषान्तरमाह । न चेति । अन्यनिवृत्तित्वेनास्फुरणात् । पटार्थिप्र[२]वृत्तौ पटत्वेन प्रतीतेरेव हेतुत्वात् विनातिरिक्तं पटत्वमनुगतानतिप्रसक्त-स्यापटनिवृत्तित्वादेर्दुर्निरूपणत्वाच्च नैवमिति भावः[३] ॥

अघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोष इति चेन्न । घटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवाऽसिद्धेः । तत्प्रतिक्षेपे तु कस्ततोऽन्योविधिर्निषेधप्रतिक्षेपस्यैव विधित्वात् । निवृत्तेरपरिस्फुरणे गां बधानेति देशितो-ऽश्वमपि बध्नीयात् इति चेत् । न । भवेदप्येवं, यद्यश्वो-ऽपि गौः स्यात् किन्तु गौ गौरश्वोऽश्व इति । अन्यथा निवृत्तावपि कुतस्ते समाश्वास इति । निवृत्त्यन्तराच्चे-दनवस्था । निवर्त्यनिवृत्तितदधिकरणानां स्वरूपसा-ङ्कर्ये प्रवृत्तिसङ्करः स्यात् । स्वरूपभेदेनैव नियमे विधि-मात्रप्रतिभासेऽपि तथा किं न स्यात् ।

---

(१) घटस्यापीति युक्तः पाठः । (२) पटान्नि—पा० २ पु० ।
(३) भावः— पा० १ । २ पु० नास्ति ।

शङ्क० टी०। ननु चाघटो नास्तीति प्रतीतेः प्रवर्त्तकत्वे तवायमनुशयो यदत्र घटनिवृत्तिरपि स्फुरति घटान्तरापेक्षया-घटस्याप्यघटत्वादघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतेः प्रवर्त्तकत्वे तु नायं दोष इत्याह। अघटस्यैवेति। नेति। अघटस्यैवेति नियमार्थो घटनिवृत्तिप्रतिक्षेप एवाऽन्यथा पूर्वदोषतादवस्थ्यात्, घटनिवृत्ति-प्रतिक्षेपश्च घटोयमितिज्ञानपर्यवसायी, तत्र च घटत्वमेव विधि-रूपं स्फुरेत् तन्मते सविकल्पकेन स्वलक्षणासंस्पर्शादित्यर्थः। शाब्दं ज्ञानमन्यनिवृत्तिमुखेनैव जायत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमन्यथाऽन्य-पराच्छब्दादन्यत्रापि प्रवर्त्ततेति शङ्कते। निवृत्तेरस्फुरण इति। भवेदेवमिति। गोपदार्थे नाश्व इति कथमश्वं बध्नीयादित्यर्थः। गौर्गौरिति। गोपदवाच्योगौरश्वपदवाच्योऽश्व इति कथमन्यपरा-च्छब्दात् अन्यत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः। अन्यथेति। निवृत्तावपि निवृत्तिप्रतियोगिनिवृत्त्यधिकरणादिभ्यो यदि निवृत्तिः स्फुरेत्तदा-ऽनवस्था तदस्फुरणेऽश्वव्यावृत्तिग्रहेपि गोपदादश्वे प्रवृत्तिः स्यादेव निवृत्तेः साधारण्येनैव स्फुरणात्। स्वरूपसांकर्य इति। प्रतियोग्या-दिसाधारण्येनैव निवृत्तेः स्फुरणादित्यर्थः। प्रवृत्तीति। निषे-ध्योश्वोनिषेधाधिकरणं गौरिति तवापि मते गोशब्दादतद्व्यावृ-त्तिपरादप्यतद्गोचरप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः। ननु निवृत्तिः स्वत एव विलक्षणा तत्र किं निवृत्त्यन्तरस्फुरणेनेति यदि तदा गोत्वाद्यपि स्वत एव विलक्षणमिति तत्स्फुरणे कथमन्यत्र प्रवृत्तिः स्यादिति समानमित्याह। स्वरूपेति। तथा किं न स्यादिति। प्रवृत्ते-र्नियमः किन्न स्यादित्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। अघटस्यैवेति। न तु घटस्यापीत्येवकारार्थः। अघटःपटादिर्घटाभावश्च। तथा च घटाभावस्यापि निवृत्तिः प्रतीयते न वा। अन्त्ये अघटस्यैवेति नियमासिद्धिः आद्ये विधि-भानमेव पर्यवस्यतीत्याह। घटनिवृत्तीति। न चैवमपि घटो विधिर्न च घटत्वमिति वाच्यम्। परमते घटस्वलक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रवेद्यतया घटत्वस्यैव सविकल्पकवेद्यत्वात्। ननु यदि गौरयमिति शाब्दं ज्ञानमश्वव्यावृत्तिविषयकं न स्यादश्वज्ञानमिवाश्वे प्रवर्तकं स्यात् तथा चाश्वे प्रवर्त्तकत्वमनुपपद्यमानमस्याश्वव्यावृत्तिवि-षयतामाक्षिपतीत्याह। निवृत्तेरिति। अश्वविषयप्रवृत्तिजनकत्वे-ऽश्वविषयत्वं प्रयोजकमिति तदभावेनान्यथोपपन्नतां नाक्षिपतीत्याह। भवेदिति। द्वितीयं गौरिति अश्व इति च तच्छब्दवाच्यत्वपरम्, वाचकपदं च वाच्यविषयकज्ञानजनकमित्यर्थः। निवृत्तिवाच्यत्वेऽपि निवृत्तौ यदि प्रतियोग्यादितो व्यावृत्तिः स्फुरति तदाऽनवस्था तदस्फुरणे तु प्रतियोगिन्यपि प्रवृत्तिः स्यात्। अथ न निवृत्तौ निवृत्त्यन्तराद्व्यावृत्तिः स्फुरति किन्तु स्वरूपत एव, तदा विधा-वपि तथात्वमस्तु इत्याह। अन्यथेति। स्वरूपसाङ्कर्येऽन्योन्यव्यावृ-त्तिस्फुरण इत्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। अन्यनिवृत्तेरस्फुरणे गोपदादश्वसाधारणप्रतीत्या-ऽश्वेपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते। निवृत्तेरिति। यद्धर्मविशिष्टे यस्य पदस्य सङ्केतग्रहस्ततः तद्धर्मविशिष्टस्य प्रतीतिर्गोत्वविशिष्टे च गोपदस्य सङ्केतग्रहात् ततो गोत्वविशिष्ट एव प्रतीयते नाश्व इति

निराकुरुते। भवेदिति। गौर्गौरेव गोत्वविशिष्टः। अश्वस्त्वश्वत्व-विशिष्टो नतु गोत्वविशिष्ट इत्यर्थः। गोत्वस्यैवाश्वत्वव्यावृत्त्यस्फुरणे कथं ततोपि नियम इति चेत् अत्राह। अन्यथेति। अगोव्यावृत्तेरप्यनश्वव्यावृत्तितोव्यावृत्तिः स्फुरति न वा। आद्ये निवृत्त्यन्तरादिति। द्वितीये निवर्त्त्येति। स्वरूपेणैव भिन्ना निवृत्तिर्भासते तेन प्रवृत्तिनियम इति यदि, तदा विधेरपि तादृशस्यैव भानान्नियमो भविष्यतीत्यत आह। स्वरूपेति॥

स्वरूपभेद एवान्यापोहोऽन्यापोढस्वरूपत्वाद्विधेरिति चेन्न। अलीकपक्षे तदभावात् तस्य स्वरूपविधावनलीकत्वप्रसङ्गात्। स्वलक्षणस्य च विकल्पानारोहात्। अपि च गां बधानेति देशितो गवि प्रवृत्तो नाश्वे, तदप्रतीतेः। यदा त्वश्वमुपलप्स्यते तदा तत्र प्रवृत्त्युन्मुखोपि गोरभावं प्रतीत्यैव निवर्त्स्यतीति किमनुपपन्नम्।

शङ्क० टी०। स्वरूपभेद एवेति। यः स्वरूपभेदो गोत्वं त्वयोच्यते स एवान्यापोहोऽतद्व्यावृत्तिलक्षणः यस्तु विधिः सोऽन्यापोहोऽन्य एव तज्ज्ञानं शब्दान्निराकुर्म इत्यर्थः। अलीकपक्ष इति। अन्यापोहत्वेनाभिमतं गोत्वादिः[१] स्वरूपभेदस्त्वयोच्यते। तद्यद्यलीकं तदा कथं स्वरूपभेदः न हि निःस्वरूपमलीकं स्वरूपं भवतीत्यर्थः। तदभावात् स्वरूपभेदाभावात्। तस्येति। अन्यापोह-

(१) अन्यापोहलक्षणो यो गोत्वादिः—पा० २ पु०।

त्वेनाभिमतं गोत्वादि यदि स्वरूपं तदा कथमलीकमित्यर्थः। स्वरूपविधाविति। स्वरूपत एव विधावित्यर्थः। किं च गोत्वमन्यापोहरूपं यदि विधिस्वरूपं भवेत् तदा स्वलक्षणतामासादयेत् तथा च वस्तुतस्तस्य सविकल्पकविषयता न स्यादित्याह। स्वलक्षणस्य चेति। यद्वा स्वलक्षणमन्यापोहत्वेन गृह्यते इति तवाभिमानोऽनुपपन्न इत्याह। स्वलक्षणस्य चेति। अपि चेति। पूर्वमश्वव्यावृत्तेर्गोशब्दादभानेपि नाश्वे प्रवर्त्तत इत्युक्तमिदानीमश्वाप्रतीत्यैव नाश्वे प्रवर्त्तत इत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यम्। ननु गोपदादश्वव्यावृत्तिश्चेन्न स्फुरेत्तदा गां बधानेतिदेशितोगवाश्वमेकत्र पश्यन्नश्वं बध्नीयान्नहि तत्र नाश्वप्रतीतिरित्यत आह। यदात्विति। प्रवृत्त्युन्मुखोपि अश्वज्ञानवानपि नाश्वे प्रवर्त्तते प्रैषविषयाद्गोरयं भिन्न इति ज्ञानाद्वा नायं प्रैषविषय इति ज्ञानाद्वा प्रैषविषयतावच्छेदकं यद्गोत्वं तदिह नास्तीति ज्ञानाद्वा नायं गौरिति ज्ञानाद्वा न प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। ननु व्यावृत्तिर्न व्यावृत्त्यन्तराद्व्यावृत्ताऽनवस्थानात् किन्तु स्वरूपत एव, विधिस्तु व्यावृत्तिप्रतियोगीति विशेष इत्याह। स्वरूपभेद एवेति। व्यावृत्तिस्तुच्छा तस्यामस्वरूपायां न स्वरूपभेदो विधित्वापत्तेरित्याह। अलीकेति। न चाविधिरूपायास्तस्या अलीकविषयके सविकल्पके विषयत्वसम्भव इत्याह। स्वलक्षणस्य चेति। नन्वगोज्ञानाद्गवि प्रवृत्तिवदश्वे निवृत्तिरनुभूयते तदन्यथानुपपत्त्या तस्यानुभविकगोविषयकत्ववदश्वव्यावृत्तिविषयकत्वमपि कल्प्यत इत्यत आह। अपि चेति। ज्ञानस्य स्वविषय

प्रवृत्तिजनकस्वभावतया गोज्ञानाद्गवि प्रवृत्तेरश्वे च प्रवृत्त्यभावोऽश्वाविषयत्वेनैवोपपन्नो न तस्याश्वव्यावृत्तिविषयकत्वकल्पक इत्यर्थः। प्रवृत्त्युन्मुखोऽपि। निवृत्तिप्रयत्नेन रहितोपीत्यर्थः। तदर्थमपि न तस्य व्यावृत्तिविषयकत्वं कल्प्यं गोज्ञानानन्तरमश्वे गोत्वाभावादेव तदुपपत्तेरिति भावः॥

रघु० टी०। व्यावृत्तेर्निःस्वरूपतया तत्र स्वरूपभेदो न संभवति किंतु सा स्वत एव व्यावृत्ता विधिस्तु सस्वरूप इति तस्यैव स्वरूपभेदः स चान्यापोह इति स्वरूपभिन्नस्य तस्य भानेऽन्यापोहभानमित्याशङ्कते। स्वरूपेति। स्वरूपभिन्नोविधिरवास्तवोभासते वास्तवो वा? आद्ये। अलीकेति। अलीकस्य निःस्वरूपतायास्त्वयैवोक्तत्वात् सस्वरूपत्वे तु अलीकत्वव्याघात इत्याह। तस्येति। स्वरूपविधौ सस्वरूपताभ्युपगमे। द्वितीये स्वलक्षणस्येति। स्वलक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रवेद्यतायास्त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः। अस्माकंतु विकल्पविषयस्यान्यापोहशालिनोपि विधेः स्वरूपेण स्फुरणं न विरुद्धमिति भावः। अपि च गोशब्दादन्यव्यावृत्तिभानं किं गवि प्रवृत्तये किंवाऽश्वे तदभावाय उत अश्वान्निवृत्तये, नैकमपीत्याह। अपिचेति। गोशब्दात्प्रत्यक्षतश्च प्रतीते गवि प्रवर्त्तते, नाश्वे, तस्यागोशब्दार्थत्वादिन्द्रियासन्निकर्षाच्चाप्रतीतेः प्रवृत्तौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्यापि हेतुत्वात्, यदात्विन्द्रियसन्निकर्षाद्गोसाधारणाकारमश्वमुपलभते तदा गवाशंकया प्रवृत्त्युन्मुखोपि तत्र गोरन्योन्याभावं प्रतीत्य निवर्त्तते यदा त्वयंगौरितिभ्राम्यति तदा प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः॥

स्यादेतत् नह्यनुभवमवधूय भवितुं क्षममिति को विधिस्फुरणमपन्हुताम्, तदुपसर्जनीभूतस्तन्निषेधोपि स्फुरत्येव, अन्यथा विधेरवच्छेदकत्वानुपपत्तेः, न ह्यन्यतो विशेष्यमव्यावर्तयतो विशेषणत्वं नाम, न चाऽन्यतो व्यावर्तनं व्यवच्छित्तिप्रत्यायनादन्यत्, ततो यथेन्दीवरपुण्डरीकादिशब्देभ्यो गुणीभूतनीलधवलादिविधिशेखरा प्रतीतिस्तदन्यव्यवच्छेदस्तु तद्गर्भीभेकायमाणस्तथा सर्वत्रेति चेत्। अस्तु तावदेवं, विधिस्तु स्फुरतीत्यत्र सम्प्रति नो निर्बन्धः, अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकयोरप्रतीतेरवच्छित्तिरपि न स्यात् यथोत्पलादावेव नीलत्वाद्यप्रतीतौ।

शङ्क० टी०। कीर्त्तिदिङ्नागादिभिर्गौरियमित्यादिविकल्पे विधिस्फुरणं नास्त्येवेत्युक्तं, ज्ञानश्रिया तु विधिस्फुरणमभ्युपगम्य निषेधस्फुरणमपि तत्र भवतीति स्वीकृतं यदाह 'नचापोहस्तद्गुणत्वेन गम्यत' इति तदुत्थाप्य दूषयति। स्यादेतदिति। न ह्यनुभवमभिभूय भवितुं चममित्यपि तद्ग्रन्थ एव। तस्यार्थः अनुभवमभिभूय तिरस्कृत्य शास्त्रं भवितुं न चममिति। शास्त्रस्यानुभवानुसारित्वात्। तदुपसर्जनीभूतो विध्युपसर्जनीभूतः। अन्यथेति। व्यवच्छेदो यदि न स्फुरेत्तदा गोत्वादेर्विधेर्व्यवच्छेदकत्वं(१) न भवेदित्यर्थः। तदेवोपपादयति। नहीति। व्यावर्त्तकं हि विशेषणमित्युच्यत इत्यर्थः।

(१) विशेषणत्वं—पा० २।

ननु विशेषणं व्यवच्छित्तिप्रत्ययं जनयति, अन्यतोव्यावृत्तिप्रत्यये तु किमायातमत आह। न चेति। स्फुटतरव्यावृत्तिप्रत्यये स्यान-दृष्टांतेन (?) गवादिप्रत्ययानामपि व्यावृत्तिविषयत्वमाह। यथेति। इन्दीवरं नीलोत्पलम् पुण्डरीकं सितांभोजम्। नीलधवलादि-विधिशेखरा नीलधवलादिविधिप्रधाना। तद्गर्भाभकायमाणस्तत्क्रो-ड़वर्त्ती। तथा सर्वत्र गोमहिषमातङ्गादिप्रतीतावपीत्यर्थः। अत्र सम्प्रतिपत्तिमाह। अस्त्विति। स्फुरितस्य विधेरलीकत्वं यद्यपि तव हृदि वर्त्तते तथापि विधिस्फुरणं स्वीकृतमेव त्वयेति तावत्पदार्थः। प्राथमिकविशिष्टज्ञाने निषेधो न स्फुरतीत्यनुशयस्तावत्पदार्थ इति केचित्। तन्न। प्रथमविशिष्टज्ञानेपि व्यावृत्तिस्फुरणात्। तदुक्तं गुणकिरणावल्यामाचार्यैः। अतद्व्यावृत्तिर्वैशिष्ट्यमिति। वैशिष्ट्यं च प्रथमविशिष्टज्ञानेपि भासत एव। यत्तु विशेषणत्वज्ञाने व्यावृत्ति-प्रत्ययो न विशिष्टज्ञान इति। तन्मन्दं। विशेषणत्वज्ञाने हि व्यावर्तकत्वं स्फुरेन्नतु व्यावृत्तिः। यदप्यन्योन्याभावग्रहे वैधर्म्यज्ञानं तन्त्रमिति। तदपि न। अन्योन्याभावत्वेन तद्ग्रहे तथैव, न तु वैशिष्ट्यरूपतयाऽन्योन्याभावग्रहे तन्त्रमितिलीलावतीकण्ठाभरणे एव विस्तृतम्[१]। अवच्छेद्यावच्छेदकयोरिति। विशेषणविशेष्ययोर्विधि-रूपयोरित्यर्थः। व्यवच्छित्तिर्व्यवच्छित्तिप्रत्ययः। यथेति। नीलं नीलत्वमुत्पलमुत्पलत्वं च यदि न भासते तदाऽनीलादनुत्पलात् व्यावृत्तिर्न भासत एवेत्यर्थः।

---

(१) विवृतम्। पा० २।

भगी० टी०। ननु यद्यप्यगोपोढोयमितिनास्तिप्रतीतिः - - - किन्तु गौरित्येव तथापि तस्य विशिष्टज्ञानतया विशेषणविशेष्य-सम्बन्धवद्विशेषणत्वमपि विषयः तच्चातद्व्यावृत्तिधीजनकत्वमिति तस्य व्यावृत्तिबुद्धिविषयत्वं सिद्धमित्याह। स्यादेतदिति। तदुपसर्जनीभूतः तद्गुणीभूत इत्यर्थः। अन्यथेति। विधिरूपस्य गोत्वादिसामान्यस्य विशेषणत्वमपि व्यावृत्त्यविषयकत्वे विशिष्टज्ञानस्य न स्यादित्यर्थः। एतदनुरूपं दृष्टान्तमाह। ततो यथेति। इन्दीवरं नीलोत्पलम्। पुण्डरीकं सितपद्मम्। एवमपि विधिरूपस्फुरणं प्रकृतं सिद्ध-मेवेत्याह। अस्त्विति। तावच्छब्देन ह्यनुपगमं सूचयति। तद्बीजन्तु विशिष्टज्ञाने यद्यपि विशेषणं विषयस्तथापि तस्य विशेषणत्वं न भासते तस्यातद्व्यावृत्तिधीजनकत्वरूपस्य विशिष्टज्ञानानन्तरं भानात् विशेषणत्वे ज्ञात एव तत्र व्यावृत्तिभानात् अन्योन्याभाव-ग्रहस्य वैधर्म्यग्रहाधीनत्वात्। न च दण्डपुरुषसम्बन्धा इति समूहालम्बनाद्दण्डीतिज्ञानस्याविशेषापत्त्या तस्य व्यावृत्तिविषयत्वं वाच्यम्। विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यतया कारणाधीनस्यैव विशेषणताविशेषस्य सत्त्वात्। अन्यथा व्यावृत्त्याऽपि समूहालम्ब-नादविशेषापत्तेः। अन्यथेति। यदि विशिष्टज्ञाने विधिरूपयो-र्विशेषणविशेष्ययोर्भानं न स्यात्तदा व्यावृत्तिधीरपि न स्यात्॥

रघु० टी०। विशेषणं तावदितरव्यावृत्तिबोधजनकं विशेषण-जन्या च विशिष्टबुद्धिरेवेति तस्यामवश्यमितरव्यावृत्तिर्भासते इत्या-शङ्कते। स्यादेतदिति। व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वं, विशेषणं हि नागृहीतं नाप्यगृहीतविशेष्यसम्बन्धमन्यव्यावृत्तिबुद्धिमाधत्ते परन्तु

विशेष्ये गृहीतसम्बन्धम्, स एव च ग्रहोविशिष्टबुद्धिस्तदधीना तु पश्चात्तनीतरव्यावृत्तिबुद्धिरिति यद्यपि तत्त्वं तथापि विधिस्फुरण-मात्रेणैव सम्प्रति कृतार्था वयमित्याशयवानाह। अस्तु तावदिति। अवच्छेद्यावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणयोः। अवच्छित्तिरितरव्यावृत्ति-बुद्धिः॥

न च निषेध्यमस्पृशतो प्रतीतिर्निषेधं स्प्रष्टुमर्हति तस्य तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात्। न च निषेधा-न्तरमेव निषेध्यमितरेतराश्रयप्रसङ्गात्। परानपेक्ष-निरूपणे तु विधौ नायं दोष इति। ततः प्रतीतावितरे-तराश्रयत्वमुक्तं सङ्केते सञ्चार्य यत्परिहृतं ज्ञानश्रिया, तदेतत् ग्राम्यजनधन्धीकरणं गोलकादिवत् स्थानान्तर-सञ्चारात्।

शङ्क० टी०। ननु निषेधमात्रमेव भासतां किं निषेध्यस्यो-त्पलादेरपि भानेनेत्यत आह। न चेति। ननु चागवि महिषादौ या गोव्यावृत्तिः गवि च धवलादौ या गोव्यावृत्तिस्तयोरेव परस्परं विशेषणविशेष्यभावोऽस्तु किं विधेर्निषेध्यत्वेनेत्यत आह। न चेति। एवं सत्यन्योन्याश्रयापत्तिस्तदुक्तं—

'सिद्धश्चाऽगौरपोह्येत गोनिषेधात्मकस्तु सः।
तदा गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते'॥

इति। ननु भावोपि स्वाभावविरहरूप इति तत्राप्यन्योन्याश्रय

एवेत्यत आह । परानपेक्षेति । यद्यभावविरहात्मतया भावनिरूपण-मवश्यं भवेत्तदाऽयं दोषः स्यात्किन्तु स्वरूपेणापि भावनिरूपणं सम्भवत्येवेति क्वान्योन्याश्रय इत्यर्थः । अन्योन्यज्ञानाधीनमन्योन्य-ज्ञानमिति नैयायिकोक्तमन्योन्याश्रयमन्योन्यसङ्केतग्रहाधीनमन्योन्य-सङ्केतग्रहणमिति छलतः सञ्चार्य ज्ञानश्रिया यत्समाहितं तदेतद्ग्राम्य-जनस्य पामरजनस्य व्यामोहनं, न तु परीक्षकस्य, यथेन्द्रजालिको-गुटिकान्तरस्थाने गुटिकान्तरं निवेशयति । पृथग्जनास्तु ताद्रू-प्येणैव प्रतिपद्यन्त इत्याह । तत इति । सङ्केतेऽन्योन्याश्रयसञ्चारो यथा अगौर्महिषादिर्महिषादिपदसङ्केतग्रहाधीनग्रहः गौश्च गोपद-सङ्केतग्रहाधीनग्रह इति । अस्य च परीहारः गवादिरूपार्थ-ग्रहाधीनोगोपदसङ्केतग्रहो न तु महिषादिपदसङ्केतग्रहस्तत्रोपयुज्यते येनान्योन्याश्रयः स्यादिति । तथा च कल्पितदूष्यदूषणत्वाद-न्योन्याश्रयस्य नापत्तिरितिभावः ॥

भगी० टी० । दूषणान्तरमाह । न चेति । यद्यगोव्यावृत्ति-र्गोपदस्यार्थः तर्ह्यगोरूपप्रतियोगिनिरूप्यत्वाद्गोरगोश्च गोनिषेधा-त्मकतया गोनिरूप्यत्वादन्योन्याश्रयः इत्यर्थः । यदाहुः—

‘सिद्धश्चाऽगौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।
गौरेव स तु वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यत’ इति ।

ननु भावोऽप्यभावविरहरूप इति परस्पराश्रयत्वं तथैव स्यादित्यत आह । परानपेक्षेति । अभावविरहरूपतया भाने तथात्वेपि गोत्वादिना विधिरूपेण भाने नोक्तदोष इत्यर्थः । अयं चान्योन्या-

अयम्छलेन ज्ञानश्रिया परिहृतः एवं किल परैरन्योन्याश्रय उच्यते अगोज्ञानात्तद्व्यावृत्तिर्ज्ञेया अगोश्च महिषादिपदसङ्केत उपजीव्यःतच्च चामहिषादिव्यावृत्तिस्तत्पदार्थः अमहिषादिश्च गौरिति गोपद-सङ्केत उपजीव्य इत्यन्योन्यपदसङ्केतोपजीवनेनान्योन्यसङ्केतग्रह इत्यन्योन्याश्रयः यद्वा गोपदसङ्केतमुपजीव्य गोज्ञानं तदुपजीवनाद-गोव्यावृत्तौ गोपदसङ्केतग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति। तच्च न, गोपदसङ्केते हि ग्राह्येऽगोरूपाणां महिषादीनामर्थानामेवोपजीवनं, न तु तत्पदसङ्केतस्य, नाप्युत्तरोत्तरान्योन्याश्रयः न हि गोपदसङ्केत उपजीव्योऽपि तु गोस्वलक्षणमेवेत्यादिना, तत् हस्तलाघवेन जतु-गुडकस्यान्यत्र सञ्चारेण ग्राम्यजनस्य व्यामोहनं नत्वस्माकं, अर्थप्रतौ-तावेवान्योन्याश्रयस्योक्तत्वात् सङ्केते सञ्चार्य तद्दूषणं कल्पितदूष्यरूपं छलमित्यर्थः। यद्वा इत्थं सङ्केतेऽन्योन्याश्रयसञ्चारणं अपोहवादिन इव यस्यापि मते गोत्वजातिमति गोपदं शक्तमिति वाक्यात् सङ्केत-ग्रहः तस्याप्यन्योन्याश्रयः शाब्दज्ञानस्य सङ्केतग्रहाधीनत्वात्। अथ नानादेशकालानुगतं साधारणं रूपं पुरस्कृत्य गोपिण्डेषु व्यवहारा-च्छक्तिग्रहो न वाक्यादतोनान्योन्याश्रयः, तदा ममाऽप्यगोव्यावृत्त्यादि-शब्दमनपेक्ष्य तद्विजातीयाशेषव्यावृत्तौ गोशब्दवाच्यतां प्रतिपद्यत इति परिहारः सङ्केते सञ्चारणाच्छलमित्यर्थः। ननु नाऽन्योन्याश्रयो निषेधान्तरस्यैव निषेध्यत्वात् तस्य चाऽनादिवासनावशादेवोपस्थितेः। न च तत्राऽपि निषेधान्तरमेव निषेध्यमित्यनवस्था। अनादित्वेन परिहारात्। अथैकगोव्यक्त्यन्योन्याभावोऽन्यस्यां गोव्यक्तावस्तीति सा गौर्न स्यादिति यावद्गोव्यक्त्यन्योन्याभाववतामगोपदार्थत्वं वाच्यम्

तावतां च प्रतियोगिनामुपस्थितिर्यदि गोत्वेन तदाऽन्योन्याश्रय इति चेत् । न । अनादिवासनावशादेव तावतामुपस्थितेः अभिनवघटादिव्यक्तेरपि घटत्वादिना वासनाविषयत्वात् । मैवम् । अनादिवासनावशाद्यावत्प्रतियोगिनामुपस्थितावपि प्रतियोगितावच्छेदकरूपाज्ञाने तावतामभावानिरूपणात् । न च तदकारणम् प्रमेयत्वादिरूपेणाऽप्युपस्थितानामभावनिरूपणापत्तेः । न च तादृशी प्रतियोग्युपस्थितिस्तत्प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । निर्विकल्पात्मकप्रतियोग्युपस्थितावप्यभावनिरूपणापत्तेः । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानमभावनिरूपकमिह नाऽस्तीति कथमभावनिरूपणम् ।

रघु० टी० । अपि च यत्किञ्चिदितरव्यावृत्तिरतिप्रसक्ता यावदितरव्यावृत्तिः यावदितरानवगतौ दुरवगमा । न च सर्वेषामितरेषां प्रातिस्विकरूपेणाश्वत्वादिना भानं जन्मनां सहस्रेणापि शक्यं न वा भवतां भाविकमश्वत्वादिकं तादृप्येणाप्रतीतानां वाऽगवां विकल्पवासनयाप्युपस्थापनं शक्यं, मेयत्वादिना चोपस्थितिर्न भेदनिरूपणक्षमा प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोग्युपस्थितिं विना तदसम्भवात् । यत्किंचिद्गवेतरत्वं तु गवान्तरसाधारणं गोमात्रेतरत्वेन भाने च गोत्वं भाविकमनुगतमुपेतव्यमित्याह । न चेति । निषेध्यं निषेधप्रतियोगित्वं । अथ गवेतरेतरत्वमेव गोत्वं तत्राह न चेति । निषेधान्तरं गवेतरत्वरूपनिषेधविशिष्टम् । तदुक्तम् —

'सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यत' इति ।

सङ्केत इति । अगोव्यावृत्तोगोपदवाच्य इति वाक्याद्गोपदशक्तिग्राह्या तद्वाक्यप्रवृत्तिश्च गोपदशक्तिग्रहाधीनेतियद्यन्योन्याश्रयः तदा गौर्गोपदवाच्येत्यत्रापि स स्यात्, यदि च प्रत्यक्षादिनोपस्थिते गोत्वविशिष्टे व्यवहारादयं गोपदवाच्य इत्यादिवाक्याद्वा सङ्केतग्रह इति नान्योन्याश्रयस्तदा तथैवोपस्थिते गवेतरापोढे तत एव स इति सञ्चारपरीहारौ । ज्ञानश्रिया ज्ञानधनेन ज्ञानातिरिक्तपदार्थानभ्युपगन्त्रा बाह्येनेत्यर्थः ॥(१)

स्फुरतु विध्यलीकमिति चेत् । न । व्याघातात् । किञ्चिदिति विध्यर्थो न किञ्चिदिति चाऽलीकार्थः । अतद्रूपपरावृत्तिमात्रेणालीकत्वे स्वलक्षणस्याऽप्यलीकत्वप्रसङ्गात् । रूपमात्रपरावृत्तौ तु कथं विधिर्नाम ।

शङ्क० टी० । तदत्र धर्मोत्तरस्य मतं शङ्कते । स्फुरत्विति । यदाह- 'असत्यरूपमादर्शयन् विकल्पः कथं बाह्यसदृशमादर्शयेत् तयोरत्यन्तवैधर्म्या'दिति । विध्यलीकमिति हि कर्मधारयोऽत्र विवक्षितः । तथा च विधित्वमलीकत्वं च नैकत्र सम्भवति, किञ्चित्त्वं हि विधित्वमकिञ्चित्त्वं ह्यलीकत्वमिति परिहरति । न व्याघातादिति । ननु गोत्वमगोव्यावृत्तिरिति कृत्वाऽलीकमित्युच्यते । व्यवहारबलात्तु

(१) ज्ञानश्रियेत्याद्यारभ्य बाह्येनेत्यर्थ इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

विधिरेवातोविध्यलीकत्वं न विरुद्धमित्यत आह। अतद्रूपेति। स्वलक्षणस्याप्यतद्रूपपरावृत्तिसम्बन्धादलीकत्वमेव प्रसज्यत इत्यर्थः। ननु स्वलक्षणेऽतद्रूपपरावृत्तित्वं गोत्वादिकं तु रूपमात्रपरावृत्तिरिति कथं स्वलक्षणस्यालीकत्वमित्यत आह। रूपमात्रेति। स्वलक्षणादेतावता भेदेपि पुनः पूर्वोक्त एव व्याघातः न ह्येकं निःस्वरूपं सस्वरूपं चेत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। ननु विधिरूपमलीकं विकल्पगोचरः। तथा च विधित्वेनाऽन्यानपेक्षनिरूपणतया नान्योन्याश्रयः अलीकत्वेन च व्यावृत्तिव्यवहारास्पदत्वमित्यन्यः शङ्कते। स्फुरत्विति। परमार्थतो विधिश्च तदलीकं चेति न सम्भवति विरुद्धरूपद्वयस्यैकत्राभावादिति परिहरति। व्याघातादिति। तदेव स्फुटयति। किञ्चिदिति। ननु स्वरूपविशेषव्यावृत्त्याऽलीकत्वं विधित्वेन व्यवहारविषयतया च विधित्वमिति तयोरविरोधः स्यादित्यत आह। अतद्रूपेति। स्वलक्षणेऽपि स्वरूपविशेषव्यावृत्तिसत्त्वादित्यर्थः। ननु तत्र न स्वरूपमात्रव्यावृत्तिः स्वतोऽपि स्वरूपत्वात्, गोत्वे तु स्वरूपमात्रव्यावृत्तिरिति वैषम्यमित्यत आह। रूपमात्रेति॥

रघु॰ टी॰। विध्यलीकमिति कोऽर्थः? किं विधिस्वरूपमलीकं किं विधित्वेनारोपितं किं वाऽगृहीतव्यक्तिभेदकमिति। आद्य आह। व्याघातादिति। -- रूपव्यावृत्त्या अनुगतस्य

विधेरलीकत्वमिति चेत् । किमतद्रूपव्यावृत्त्या रूपमात्रव्यावृत्त्या वा । आद्ये अतदिति । द्वितीये रूपमात्रेति ॥

विध्वंशस्यारोपितत्वादयमेव दोष इति चेत् । न । स्वलक्षणविधेर्विकल्पासंस्पर्शात् सामान्यविधेरनुपगमात् परिशेषादलीकविधौ विरोधस्यैव स्थितेः ।

शङ्क० टी० । नन्वलीके विधित्वमारोपितं स्फुरतीति विध्यलीकमिति ब्रूम इति कुतो विरोध इति शङ्कते । विध्वंशस्येति । अलीके स्वलक्षणस्य विधेराशङ्का न सम्भवति । आरोपो हि विकल्पस्तत्र च स्वलक्षणस्फुरणं त्वया नेष्यते । सामान्यं यद्गोत्वादि स एव विधिस्तत्रारोप्यत इत्यपि नास्ति । सामान्यविधेस्त्वयाऽनङ्गीकारात् । तथा चालीकमेव विधिरित्यायातं, तत्र च विरोध उक्त एवेति परिहरति । स्वलक्षणेति ॥

भगी० टी० । ननु परमार्थालीके विधित्वमारोपितमित्येव विध्यलीकमित्यस्याऽर्थ इत्याह । विध्वंशस्येति । आरोपितं तत्र तद्विधित्वम् तत्स्वलक्षणरूपं वा सामान्यरूपं वा । आद्ये स्वलक्षणविधेरिति । अन्त्ये सामान्येति । तथा च विधित्वस्यारोपाभावात् परमार्थतो विधिश्चालीकं चेति विवक्षितमेवं च व्याघात इत्यत आह । परिशेषादिति ॥

रघु० टी० । द्वितीयं शङ्कते । विध्वंशस्येति । स्वलक्षणरूपो विधिरारोप्यते सामान्यरूपो वा । आद्ये स्वलक्षणविधेरिति । तव मत इति शेषः । द्वितीये सामन्येति । न हि क्वचिदपि कश्चित्सामान्यरूपो विधिरूपेयते भवता य इहारोप्येत इति । तथा चारोपासम्भवादलीके भासमानं तदीयमेव विधित्वं वाच्यम्, तथा च विरोध एवेत्याह । परिशेषादिति ॥

भेदाग्रहाद्विधिव्यवहारमात्रमिति चेत् । सम्भवेदप्येतत्[१] यदि स्वलक्षणमपि विधित्वमपहाय स्फुरेत् यदि चालीकमपि निषेधरूपतां परिहृत्य प्रकाशेत । न चैवम् । उभयोरपि निरंशतया प्रकारान्तरमुपादायाप्रथनात् अप्रथमानरूपासम्भवाच्च । काल्पनिकस्यां[२]शांशिभावस्यात एव मूल एव निहितः कुठारः ।

शङ्क० टी० । ननु स्वलक्षणविधेरारोपं न ब्रूमो येन विकल्पे तत्स्फुरणं स्यादपि तु तद्भेदाग्रहमात्रं ब्रूम इति शङ्कते । भेदाग्रहादिति । भेदाग्रहो विध्यलीकयोस्तदा भवेत् यदि विधिर्विधित्वेन न स्फुरेदलीकं वा तत्त्वेन । तथा च न सम्भवति द्वयोरपि तत्त्वेनैव स्फुरणात् । न हि शुक्तित्वेनैव भासमानायाः शुक्ते

---

(१) भवेदेवमिति पाठः शङ्करमिश्रसम्मतः । सम्भवेदप्येवमिति पाठो भगीरथठक्कुरसम्मतः ।

(२) काल्पनिकस्यापीति भगीरथठक्कुरसम्मतः पाठः ।

रजतभेदाग्रहः सम्भवति व्यवहारोपयोगौ चेति परिहरति । भवे-देवमिति । निरंशतया निर्धर्मकतया । प्रकारान्तरं स्वरूपातिरिक्तं प्रकारम् । ननु यः प्रकारो न भासते तेन भेदाग्रहः स्यादित्यत आह । अप्रथमानेति । तत्र प्रमाणाभावादिति भावः । एतच्च परमतेनोक्तम् । तेन विधौ रूपान्तरानभ्युपगमात् । अलीक-मात्रपरं वैतत् । ननु अलीकस्वलक्षणयोः पारमार्थिकधर्माभावेऽपि काल्पनिकं धर्ममादायारोप एव स्यात् । तथा च विधेर्विकल्पा-संस्पर्शेऽपि न दोष इत्यत आह । काल्पनिकस्येति । आरोपस्य हि मूलं भेदाग्रहः स तु निरस्तस्तदा काऽऽरोपसम्भावनेत्यर्थः । न च विशेषदर्शने सत्यप्याहार्य एवायमारोपः स्यादिति वाच्यम् । तस्य व्यवहारानङ्गत्वाद्व्यवहारार्थमेव हि स्फुरणं चिन्त्यत इति भावः ।

भगी० टी० । ननु माभूदारोपो विध्यलीकयोर्भेदाग्रहा-द्व्यवहारः स्यादित्यत आह । भेदाग्रहादिति । मात्रपदमारोप-व्यवच्छेदार्थम् । भेदाग्रहो वैधर्म्याग्रहः । तावन्मात्रं च न व्यवहाराङ्गमिति साधारणरूपग्रहोऽपि तद्धेतुर्वाच्यः न च विध्य-लीकयोः किञ्चित्साधारणं रूपमस्ति येन तयोर्भानं स्यात् । तथा च विधित्वालीकत्वाभ्यामेव तयोर्ज्ञाने कुतो भेदाग्रहा - - - - - भेदयोर्ग्रहादित्याह । सम्भवेदप्येवमिति । निरंशतया निर्धर्म-कतयेत्यर्थः । न च रूपान्तरेणापि भेदाग्रहः सम्भवतीत्याह । अप्रथमानेति । यद्यपि विधावप्रथमानमपि रूपं सम्भवति तथापि स्वलक्षणे यावन्तो धर्मास्तावतां स्वलक्षण - - - - यम इति

विवक्षितमिदमुक्तम् । यद्वाऽलीकस्याप्रथमानपारमार्थिकरूपाभ्युपगमेऽलीकत्वव्याघात इत्यलीकमात्रपरमेवेदम् । ननु तयोर्निरंशतया पारमार्थिकाप्रथमानरूपासम्भवेपि काल्पनिकमसम्भेदमादाय तत्प्रथनं स्यादित्यत आह । काल्पनिकस्यापीति । अंशांशिकल्पनायामपि भेदाग्रहो मूलं स चोक्तरीत्या निरस्त एवेत्यर्थः । न च विशेषदर्शने सत्येवाहार्यारोपरूपा कल्पना स्यादिति वाच्यम् । तथा सत्यप्रथमानत्वविरोधात् कल्पनाया एव तत्प्रथनत्वात् ------- दशायां च निरंशतातादवस्थ्यात् ॥

रघु॰ टी॰ । तृतीयं शङ्कते । भेदाग्रहादिति । अभेदव्यवहारो हि व्यावर्तकेन रूपेणानुपस्थितयोरुपस्थितयोश्च साधारणेन भेदाग्रहाद्भवेत् न चेह तत्सम्भव इत्याह । सम्भवेदपीत्यादि । निषेधरूपतां विधिविलक्षणरूपताम् । उभयोरपि । भवतामिति शेषः । निरंशतया निर्द्धर्मकतया । प्रकारान्तरं साधारणं रूपम् । उपस्थितयोर्व्यावर्तकविधित्वनिषेधत्वाग्रहेणाभेदव्यवहार इत्यपि नास्ति स्वतोविलक्षणतदुभयातिरिक्तयोर्विधित्वनिषेधत्वयोर्भवता तत्रानभ्युपगमात् तव तयोर्निर्धर्मकत्वादित्याह । अप्रथमानेति । निर्द्धर्मकयोरपि तयोः काल्पनिकाभ्यामेव विधित्वनिषेधत्वाभ्यां सह काल्पनिको धर्मधर्मिभावो भविष्यतीत्याह । काल्पनिकस्येति । अंशांशिभावो धर्मधर्मिभावः । अत एव नित्यं विशेषदर्शनग्रस्तत्वादेव । मूले भेदाग्रहे । तदधीनत्वात् कल्पनायाः । अथासत्ख्यात्युपनीतस्य विधित्वस्य निषेधत्वस्य च विधौ निषेधे च

ग्राहको विकल्प एव विशेषदर्शनम् अतस्तद्विरहदशायां भेदाग्रहो न विरुध्यत इति चेन्न। तत्र विधेर्विकल्पासंस्पर्शात् असत्ख्याति-निरासात् गोत्वादौ प्रतीयमानस्य विधित्वस्य वास्तवत्वे बाधका-भावाच्चेति ॥

साधारणं च रूपं विकल्पगोचरः न चालीकं तथा भवितुमर्हति। तस्य हि देशकालानुगमो न स्वाभाविकः(१) तुच्छत्वात्। न काल्पनिकः तस्याः क्षणि-कत्वात्। नारोपितः(२) अन्यत्राप्यप्रसिद्धेः।

शङ्क० टी०। प्रकारान्तरेण विधिस्फुरणं साधयति। साधारणं चेति। अनुगतप्रत्ययोऽनुगतधर्माधीनो न चालीक-मनुगतमित्यर्थः। भाविकः स्वाभाविकः। तुच्छत्वात्। निःस्वभाव-त्वात्। ननु कल्पना संवृत्तिः सा स्वकीयमनुगमं गोत्वादावलीके ग्रहीष्यतीत्यत आह। न काल्पनिक इति। कल्पनाया अपि संवृत्तेर्देशतः कालतश्चाननुगमात् ज्ञानत्वेन तस्या अपि क्षणिक-त्वादित्यर्थः। ननु गोत्वादि यद्यप्यलीकमननुगतं च तथाप्यन्यत्र दृष्टं देशकालानुगमं तत्रारोपयिष्यतीत्यत आह। नाप्यारोपित इति। तादृशस्य कस्यापि त्वयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः ॥

---

(१) भाविक इति शङ्करमिश्रभगीरथठक्कुरसम्मतः पाठः।
(२) नाप्यारोपित इति शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः।

भगी॰ टी॰। दूषणान्तरमाह। साधारणं चेति। नानादेशकालानुगतमित्यर्थः। भाविकः पारमार्थिकः। तुच्छत्वात् निःस्वभावत्वात्। काल्पनिक इति। कल्पनाया नानादेशकालानुगमः परम्परासम्बन्धेन विषये भासत इति कल्पनैवोपाधिरिति विवक्षितं कल्पनाविषयीकृत इति वा। आद्ये तस्या इति। कल्पनैव क्षणिकत्वेनाननुगता कथं तदुपाधिकमनुगतत्वमित्यर्थः। अन्त्ये नाऽऽरोपित इति। असत्ख्यातेस्त्र निरासादिति भावः॥

रघु॰ टी॰। प्रकारान्तरेण वास्तवविधिस्फुरणं साधयति। साधारणं चेति। साधारणं बहुतरदेशकालसम्बद्धम्। तस्य अलीकस्य। काल्पनिक इति कोऽर्थः? किं कल्पनोपाधिकः तथा च स्वधर्म एव बहुदेशकालसम्बद्धः कल्पनया गोत्वादौ गृह्यत इति? अथान्यदीय एवायं कल्पनाया विषय इति। आद्येपि सम्बन्धो विषयित्वं वृत्तिर्वा। नाद्यः गोत्वादि नानादेशकालविषयकमिति प्रतीत्यापत्तेः। अन्त्ये त्वाह। क्षणिकत्वादिति। बहुकालानवस्थायित्वादित्यर्थः। बहुकालावृत्तित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। द्वितीयं दूषयति। नारोपित इति। असत्ख्यातेस्त्र निरासादिति भावः॥

भेदाग्रहादेकत्वमात्रमनुसन्धीयत इति चेत्। न, भाविकस्य भेदस्याभावात्, भावे वा काल्पनिकत्वस्य

व्याघातात्, परमार्थासतः परमार्थाभेदपर्यवसायित्वात् आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः, अभेदारोपानवकाशाच्च, आरोपितासत्त्वस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात्, चतुःकोटि-निर्मुक्तस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, तदग्रहस्य त्रैलोक्येपि सुलभत्वात्। अन्यच्च पारमार्थिकभेदप्रतीतौ कथमभेद आरोप्यतामिति चेत्। एवं तर्हि यस्य प्रतिभासे यन्नारोप्यते नियमेन तस्यैवाप्रकाशे तदारोप्यम्, न तु तन्नामकमात्रस्य अतिप्रसञ्जकत्वात्। अत एव न व्यधिकरणस्यापि सतोऽसतो वा भेदस्याग्रहोऽभेदारोपोपयोगीति।

शङ्क० टी०। ननु विकल्पविषयाणामलीकानां परस्परभेदो न गृह्यते एतावताऽनुगतप्रत्ययः स्यादिति शङ्कते। भेदेति। पारमार्थिकस्तावदलीकानां भेदो नास्ति यदग्रहः स्यादित्याह। भाविकस्येति। नन्वस्तु तेषां पारमार्थिको भेद इत्यत आह। भावे वेति। पारमार्थिकधर्माश्रयत्वेन विकल्पे विषयाणां पारमार्थिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु यथा रजते रजतभेदः परमार्थतोऽसन्नेव न गृह्यते तथा विकल्पविषयाणां पारमार्थिकोऽसन्नेव भेदः स्यादित्यत आह। परमार्थेति। यथा रजतस्य तत्र परमार्थाभेदः पर्यवस्यति तथा कल्पनाविषयाणामपि परमार्थाभेदः स्यात्। तथा च सिद्धं विकल्पविषयाणां देश-कालानुगमोपि विषयत्वं चेत्यर्थः। ननु विकल्पविषयेषु यो भेद

आरोपितः तस्याऽग्रहं ब्रूम इत्यत आह । आरोपितस्येति । आरोपस्याग्रहस्येति विरोध इत्यर्थः । ननु यस्य भेदस्यासत्त्वमारोप्यते तस्याग्रहः स्यादित्यत आह । आरोपितेति । असत्त्वं चेदारोपितं तदापि परमार्थसन्नेव भेदस्तत्र स्यात् तथा च पुनरलीकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । कोटिः प्रकारः । त्रैलोक्येति । तथा च सर्वत्रैवानुगतप्रत्ययः स्यादिति भावः । ननु घटपटादावत्यन्तविलक्षणे भेदप्रतीतिरेवास्यतो न भेदाग्रहो न च तदधीनाऽनुगतप्रत्यय इति आह । अन्यत्रेति । पारमार्थिकभेदग्रहश्चेद्भेदारोपपरिपन्थी तदा पारमार्थिकभेदाग्रह एवाभेदारोपानुगुणः स्यादिति विकल्पविषयाणां पारमार्थिकभेदोऽभ्युपगन्तव्यो यदग्रहेणाभेदारोपः स्यादिति पारमार्थिकधर्मकतया(१) सिद्धं पारमार्थिकत्वं विकल्पविषयाणामित्यर्थः । तन्नामकेति । अव्यपदेश्यभेदस्येत्यर्थः । अत एवेति । अतिप्रसञ्जकत्वादेवेत्यर्थः । न हि यमजयोर्भेदो न गृह्यते एतावतैव शुक्तिरजतयोरभेद आरोप्यते । घटस्य वा स्वात्मप्रतियोगिकोऽसद्भेदो न गृह्यत एतावतैव शुक्तिरजतयोरभेद आरोप्यते इत्यर्थः ।

भगी० टी० । ननु विकल्पविषयाणामलीकानां भेदाग्रहादलीकत्वमात्रग्रह एवानुगतत्वभानमित्याह । भेदाग्रहादिति । अलीकानां भेदः पारमार्थिको वा पारमार्थिकासत्ताको वा आरोपितो वा आरोपितासत्ताको वा अलीको वा व्यधिकरणो

(१) धर्मवत्तया इति २ पु० पा० ।

वा। आद्ये भाविकस्येति। द्वितीये परमार्थेति। तृतीये आरोपितस्येति। आरोपितस्यैव तद्ग्रहत्वादित्यर्थः। चतुर्थे आरोपितासत्त्वस्येति। पञ्चमे चतुःकोटीति। उक्तचतुःकोट्यतिरिक्ता-व्यपदेश्यभेदाग्रहादभेदारोपे त्रैलोक्येऽप्यभेदारोपः स्यादित्यर्थः। नन्वलीकभेदाग्रहस्य सर्वत्र सम्भवेपि यत्र घटपटादौ पारमार्थिक-भेदस्याग्रहस्तत्रैवाभेद आरोप्यतेऽतो यत्र तद्ग्रहस्तत्र नाभेदारोपः स्यादित्याह। अन्यत्रेति। तथा सति पारमार्थिकभेदस्यैवा-ग्रहोऽभेदारोपहेतुरित्यलीकभेदाग्रहेप्यभेदारोपो न स्यादित्याह। एवं तर्हीति। यदिति तादात्म्यम्। षष्ठं निराकरोति। अत एवेति। घटपटयोः पारमार्थिको भेदः शशशृङ्गकूर्मरोम्णोस्तु काल्पनिकोयोभेदः तदनयोरग्रहोऽपि नाभेदारोपहेतुः अन्य-भेदाग्रहादन्यत्रारोपेऽतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। अननुगतानामेवालीकानां भेदाग्रहादभेदा-रोपेणानुगतव्यवहार इत्याह। भेदाग्रहादिति। अलीकानां भेदः पारमार्थिको वा परमार्थासत्ताको वा आरोपितो वा आरोपिता-सत्ताको वा अलीको वा व्यधिकरणो वा। आद्ये भाविकस्येति। भावे चेति। तद्गतभेदस्य पारमार्थिकत्वे तस्यापि पारमार्थिकत्वात् असतः सदाश्रयत्वानुपगमात्। द्वितीये परमार्थेति। तद्भेदस्य तत्रासत्त्वं यदि पारमार्थिकं तदा तत्र तदभेदोऽपि पारमार्थिको यथा स्वलक्षणे स्वभेदासत्त्वस्य पारमार्थिकत्वे स्वाभेदः पारमार्थिकः तथा च सिद्धं नः समीहितमिति। तृतीये आरोपितस्येति। आरो-

पितस्यैव तद्ग्रहरूपत्वात् भेदग्रहे चाभेदारोपानवकाशात् आरो-पितभेदस्य पारमार्थिकाभेदपर्यवसायित्वात् आरोप्यारोपविषय-पारमार्थिकत्वमन्तरेणारोपानुपपत्तेः । एतेन कालान्तरारोपितस्य तदानीमग्रह इत्यपि प्रत्युक्तम् । चतुर्थे आरोपितासत्त्वस्येति । भेदस्य च पारमार्थिकत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोरपि पारमार्थिक-त्वान्नालीकत्वमिति । पञ्चमे चतुःकोटीति । कोटिः प्रकारः । अलीकभेदाग्रहस्याभेदारोपहेतुत्वे तस्य सार्वत्रिकतया सर्वत्रैवा-भेदारोपः स्यादित्यर्थः । अलीकभेदाग्रहस्य सत्त्वेपि पारमार्थिक-भेदग्रहेण प्रतिबन्धान्नाभेदारोप इत्याशङ्कते । अन्यत्रेति । तर्हि पारमार्थिकभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकतायाः आवश्यकत्वे अलीकभेदाग्रहस्य तथात्वे मानाभाव इत्याह । एवमिति । कथं तर्हि रजत एव रजतभेदग्रहे न रजताभेदप्रत्यय इति चेत् रङ्गादौ सतः पार-मार्थिकस्य रजतभेदस्यारोपेण प्रतिबन्धादिति प्रतीहि । कूर्म-रोमवाजिविषाणयोः कथं नाभेदप्रत्यय इति चेत् परमार्थसतोरेव रोमविषाणयोरारोपितकूर्मवाजिसम्बन्धयोः पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबन्धादिति गृहाण । एवं शशशृङ्गवाजिविषाणयोरप्यनुसन्धेयम् असत्ख्यातौ साधकाभावस्योक्तत्वात् । षष्ठे अत एवेति । असत इति । परेषामसद्द्वयभेदस्यासत्त्वात् । व्यधिकरणस्य यस्य कस्यचिद्भेदस्या-ऽग्रहो यद्यभेदग्रहे हेतुः तदा तस्य सार्वत्रिकत्वात् गृह्यमाणभेदा-नामप्यभेदप्रत्ययप्रसङ्गः । अथ निखिलानामेव तेषामग्रहस्तथा तर्हि ययोः कयोश्चिदपि भेदग्रहे क्वाप्यभेदप्रत्ययो न स्यादिति ॥

नापि न्यायादन्यापोहसिद्धिः तदभावात्। यद्-भावाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठं यथाऽमूर्तत्वम्, यच्चात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यव्यवहारहेतुस्तदन्य-व्यावृत्तिरूपम् इति न्यायौ स्त इति चेत्। न। कालात्ययापदेशात्। न हि प्रथमानस्य निष्ठा न्याय-साध्या नाम, प्रथनशरीरं तु चिन्तितमेवेति निष्फलः प्रयासः। यदा चानलीक एव ध्रुवं न्यायस्यानुभवाभासः तदा कैव कथाऽलीके। न हि तस्याप्रतीयमानमपि किञ्चिदस्ति यन्न्यायेन साध्यमित्युक्तम्।

शङ्क० टी०। गोत्वादीनामन्यव्यावृत्तिरूपत्वे प्रमाणं शङ्कते। यदिति। भावाभावसाधारणमस्तिनास्तिप्रत्ययविषयत्वं आश्रय-नाशानाशयोरप्यनाशित्वं वा। अन्यव्यावृत्तिर्निष्ठा स्वरूपं यस्येत्यर्थः। तथा च गोत्वमन्यव्यावृत्तिस्वरूपं भावाभावसाधारणत्वात् अत्यन्त-विलक्षणानां शबलधवलादीनां सालक्षण्यव्यवहारहेतुत्वाद्वा। सालक्षण्यं समानलक्षणत्वं सादृश्यं वा। अत्रोभयत्र बाधमाह। नेति। प्रत्यक्षतो विधेः स्फुरणस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः। एतदेवाह। न हीति। यदेति। अनौष्ण्यसाधकमपि न्यायमौष्ण्यग्राहि प्रत्यक्षं बाधते चेत्तदा अलीकसाधकं सुतरां तद्विरोधि प्रत्यक्षं बाधिष्यत इत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षमपि स्वविषये न्यायं बाधतां, विषयान्तरे न्यायः प्रवर्त्तिष्यत एवालीकेपीत्यत आह। न हीति॥

भगी॰ टी॰ । भावाभावासाधारण्यमाश्रयनाशानाशयोर्विनाशित्वमित्यर्थः । निष्ठा रूपम् । यच्चेति । मिथो व्यावृत्तानामनुगतव्यवहारहेतुत्वमित्यर्थः । उभयत्राप्यमूर्तत्वं दृष्टान्तः । बाधं स्पष्टयति । न हीति । यद्धि यद्रूपेण प्रथते तस्य सैव निष्ठा । प्रथनं च विधित्वेनैवेति ताद्रूप्यमेव तस्येति निषेधरूपतासाधनं धर्मिग्राहकमानबाधितमित्यर्थः । यदि च निषेधरूपतयैव प्रथनं तदा तत एव ताद्रूप्यसिद्धौ व्यर्थमनुमानमिति भावः । अनलीकस्यैकेन रूपेण प्रथनेपि रूपान्तरेणाऽप्रथनं सम्भवेत् । अलीके तु तदपि नास्ति तत् किं न्यायेन साध्यमित्याह । यदा चेति ॥

रघु॰ टी॰ । व्यावृत्तिनिष्ठमिति । निष्ठा स्वरूपम् । इति अनेन प्रकारेण । तेनानुरूपोपनयलाभः । कालात्ययापदेशात् धर्मिग्राहकप्रत्यक्षेण विधित्वेनैवोल्लेखात् । अनेकरूपशालिनोपि विधेः सम्भवदप्यगृह्यमाणं रूपं यदानुभवबाधान्न सिद्ध्यति तदा कथमसम्भवदप्यगृह्यमाणरूपस्यालीकस्यागृह्यमाणमनुभवबाधितं रूपं सेत्स्यतीत्याह । यदा चेति ॥

किञ्चेदं भावाभावसाधारण्यं न तावदुभयरूपत्वं विरोधात् । न तद्धर्मत्वमनभ्युपगमात् । न हि गोत्वमभावस्यापि धर्म इत्यभ्युपगम्यते । न तद्धर्मित्वमनैकान्तात् । व्यक्तिरपि भावाभावधर्मशालिनी न निषेधैकरूपेति । न तदुभयसादृश्यमसम्भवात् ।

अतन्निवृत्त्यैव तथात्वे साध्याविशेषात्। नाप्यस्ति-नास्तिसामानाधिकरण्यं विरोधात् अन्यथासिद्धेश्च। न हि यदस्ति तदेव नास्तीतिप्रत्ययगोचरः स्यात्। प्रकारान्तरमाश्रित्य स्यादेवेति चेत्। एवं तर्हि तमेव प्रकारभेदमुपादाय विधिव्यवस्थायां को विरोधो येन प्रतिबन्धः सिद्ध्येत्। तस्य विधिरूपतायामस्ति नाम (१)किमधिकमुपनेयमिति चेत्। निषेधरूपत्वेपि नास्ति नाम कि(२)मधिकमुपनेयमिति समानम्। अत एव साधारण्यमिति चेत्। तथापि किं तदुभयात्मकत्व-मुभयपरीहारो वेत्यशक्यमेतत्।

शङ्क० टी०। किं च न्यायोपि विचारं न सहत इत्याह। किं चेति। विरोधादिति। न हि य एव भावः स एवाभाव इति भवतीत्यर्थः। न हि गोत्वादेर्भावाभावोभयधर्मत्वमस्मा-भिरभ्युपगम्यत इत्याह। न तदिति। ननु गोत्वे जातित्वं वर्त्तते वर्त्तते च गुणाद्यत्यन्ताभाव इत्युभयधर्मित्वमेव भावाभावसाधारण्यं स्यादित्यत आह। न तद्धर्मित्वमिति। अनैकान्तिकत्वमाह। व्यक्तिरपीति। ननु व्यक्तेरपि स्वाभावनिषेधात्मकत्त्वमस्त्येवेत्यत आह। निषेधेनेति। विधित्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्यर्थः। असम्भवादिति। भावाभावयोर्हि सादृश्यं तदुभयवृत्तितायां

(१) अस्तिना किमिति रघुनाथशिरोमणिसम्मतः पाठः।
(२) नास्तिना किमिति रघुनाथशिरोमणिसम्मतः पाठः।

गोत्वादेर्भवेत् । नचैतत्सम्भवतीत्यर्थः । ननु भावे चाभावे चातद्व्या-वृत्तिरस्त्येवेति तत्स्वरूपं गोत्वं कथं तदुभयसादृश्यं न भवेदित्यत आह । अतद्व्यावृत्त्यैवेति । गोत्वादेरतद्व्यावृत्तिरूपतायां सिद्धायां तथा स्यात्तद्रूपता च न सिद्धेत्यर्थः । केचित्तु भावाभावाभ्यां गोत्वादेः सादृश्यमिति शङ्कार्थमाहुः । गोत्वे च न भावत्वं नाप्यभावत्वमिति परिहारार्थं बाधितवन्तः । तच्चिन्त्यम् । अस्तिनास्तिसामानाधि-करण्यमिति । अस्तिनास्तिप्रत्ययविषयत्वमित्यर्थः । तदुभयपद-वाच्यत्वं वा । विरोधमेव विवृणोति । न हीति । एकस्य विधि-निषेधप्रत्ययाविषयत्वादित्यर्थः । अन्यथासिद्धिं विवरीतुमाशङ्कते । प्रकारान्तरमिति । आश्रयनानानाप्रयुक्तमस्तिनास्तिसामानाधि-करण्यमित्यर्थः । तर्हि तदघटितं विधेरपि गोत्वस्यास्तिनास्ति-सामानाधिकरण्यं नान्यव्यावृत्तिरूपतासाधनायामन्यथासिद्धि-[(१)]रित्याह । तर्हीति । प्रतिबन्ध इति । यद्भावाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठमिति प्रतिबन्ध इत्यर्थः । तस्येति । सामान्यस्य गोत्वादेः तथा च गौरेतावतैवास्तित्वे लब्धेऽस्तीति पुनरुक्तमित्यर्थः । नास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । निषेधेति । नास्तीति पुनरुक्तं अस्तीति विरुद्धमिति समानमित्यर्थः । अत एवेति । अस्मादेव विरोधपौनरुक्त्यभयादित्यर्थः । उभयात्मकत्वं भावाभावात्मकत्वं उभयपरीहारो न भावत्वं नाप्यभावत्वम् । अशक्यमिति । परस्पर-विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरित्यर्थः ॥

---

(१) सिद्धेः—पा० २ पु० ।

भगी० टी०। उभयेति। भावाभावरूपत्वमित्यर्थः। तद्धर्मत्वं भावाभावधर्मत्वम्। तद्धर्मित्वं भावाभावरूपधर्मशालित्वमित्यर्थः। असम्भवादिति। गोत्वस्य भावाभावाभ्यां न सादृश्यमस्ति। न हि भावत्वाभावत्वे सादृश्यं गोत्वे द्वयस्याप्यवृत्तेः। नाप्यतन्निवृत्त्या-ऽयत्नमेव तत् व्यक्तावनैकान्तादित्युक्तत्वादित्यर्थः। ननु चातन्नि-वृत्तित्वमात्रेण तदुभयसादृश्यं स्यादित्यत आह। अतन्निवृत्त्येति। गोत्वस्यातन्निवृत्तिरूपत्वस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः। सामानाधिकरण्य-मस्तिनास्तिधीविषयत्वं तत्पदवाच्यत्वं वेत्यर्थः। तद्यद्येकरूपेण विवक्षितं तत्राह। विरोधादिति। अथ रूपान्तरेण तत्। तत्राह। अन्यथेति। अन्यथासिद्धिं स्फुटयितुमाह। प्रकारान्तरमिति। अस्तिनास्तिसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तस्य भावाभावरूपत्वमित्येव भावाभावसामानाधिकरण्यमस्त्वित्यर्थः। अशक्यमिति। उभय-त्रापि व्याघातादित्यर्थः॥

रघु० टी०। उभयेति। भावाभावावुभयम्। निषेधैकेति। स्वाभावनिषेधरूपत्वेपि स्वतो विधित्वात्। सादृश्यम् सादृश्य-रूपत्वम्। असम्भवात्। अभावावृत्तित्वेन तथात्वासम्भवात् उभयवृत्तेरेव धर्मस्य सादृश्यत्वात्। भवेदेवं यदि गोत्वं भावो भवेत्, न त्वेवम्, किन्तु गवान्यात्मकमहिषादिव्यावृत्तिः, सा च निरात्मके अभावे गवात्मनि वर्त्तत इत्यत आह। अतदिति। निवृत्त्या निवृत्ति-रूपत्वेन। साध्याविशेषात्। निवृत्तिरूपत्वस्यैव साध्यत्वात्। केचित्तु गोत्वस्य भावाभावसादृश्यं न भावत्वाभावत्वम्, असम्भवात्। नाप्यन्य-

व्यावृत्तिमत्त्वं व्यक्तावनेकान्तात्, नाप्यन्यव्यावृत्तिरूपत्वम्, भावे अभावात्। यदि चाभावमात्रमादृश्यमन्यव्यावृत्तिरूपत्वं हेतूकुर्यात्त-च्चाह। साध्याविशेषादितीत्याहुः। अस्तिनास्तिसामानाधिकरण्यम्, तादृशस्य विकल्पस्य व्यपदेशस्य वा विषयत्वम्, स्वलक्षणं तु न विकल्पस्य न वा व्यपदेशस्य विषयः, धर्मधर्मिणोश्चाभेदो नातो व्यभिचार इति भावः। तदेकेन रूपेण विवक्षितं रूपान्तरेण वा। आद्ये विरोधादिति। द्वितीये अन्यथेति। विरोधं विवृणोति। न हीति। न हि यद्येन रूपेणास्तीतिविकल्पव्यपदेशयोर्विषयः तेनैव रूपेण नास्तीति विकल्पव्यपदेशयोरपीत्यर्थः। प्रत्ययः प्रतीतिर्व्यपदेशश्च प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या। विधिरूपत्वे बाधकं शङ्कते। तस्येति। अस्तिना विधित्वबोधकेन। उपनेयम् विधेयम्। तथा चास्तीति पुनरुक्तम्। विधित्वशून्यत्वबोधकं च नास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम्। निषेधत्वम् विधित्व-शून्यत्वम्। अपनेयम् निषेध्यम्। अत्रास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम्। अत एव पौनरुक्त्यविरोधाभ्यामेव। भावाभाव-बोधकास्तिनास्तिव्यपदेशयोग्यत्वमेव भावाभावसाधारण्यमभावत्व-साधकम्, एकैकव्यपदेशायोग्यत्वेनैकैकान्यात्मकत्वं एकैकात्मकत्व-विरहो वा सिद्ध्येत्, अर्थाद्भावाभावात्मकत्वे भावाभावात्मकत्वविरहे वा पर्यवस्येत्, तच्च विरोधान्न सम्भवतीत्याह। तथापीति॥

तस्मादस्तिनास्तिभ्यामुपाध्यन्तरोपसम्प्राप्तिः प्राप्तो-पाधिनियमो वेति सार्थकत्वं तयोः। तद्देतद्विधावपि

तुल्यम् । शान्ताशेषविशेषत्वादलीकपक्षे क्वोपाध्यन्तरविधिस्तन्नियमो* वेति विशेषदोषः । ततो गोशब्दो गोत्वविशिष्टव्यक्तिमात्राभिधायी पर्यवसितः, तास्तु विप्रकीर्णदेशकालतया नार्थक्रियार्थिप्रार्थनामनुभवितुमीशत इति प्रतिपत्ता विशेषाकाङ्क्षः । सा च तस्याकाङ्क्षाऽस्ति गोष्ठे कालाक्षी धेनुर्घटोध्नी महाघण्टा नन्दिनीत्यादिभिर्नियामकैर्विधायकैर्वा निवार्यत[१] इति विधौ न कश्चिद्दोषः । गोत्वविशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीतेस्तदेवास्त्यादिपदप्रयोगवैफल्यमिति चेत् तावन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थमेव तत् । अनेकप्रतिपत्त्यर्थन्तु तदुपयोगः तस्य प्रागप्रतीतेरित्युक्तम् ।

शङ्क० टी० । निषेधरूपत्वेऽस्तिनास्तिसामानाधिकरण्येन विरोधपौनरुक्त्ये यथा त्वया समाधेये तथा विधिरूपत्वे मयापीत्युपसंहारव्याजेनाह । तस्मादिति । उपाध्यन्तरोपसङ्क्रान्तिमग्रे स्वयमेव स्फुटयिष्यति । त्वत्पक्षे नैतदपि सम्भवतीत्याह । शान्तेति । अलीकस्य केनाप्युपाधिना वैशिष्ट्यमेव न सम्भवतीति न विधिः[२] । स्वपक्षेऽस्तिनास्तिसामानाधिकरण्यं समर्थयति । तत इति । तास्तु व्यक्तयः । अर्थक्रियार्थी गोकार्यदानदोहनाद्यर्थी । तत्प्रार्थनां तदुपादित्साम् । अनुभवितुं प्राप्तुम्, भू प्राप्ताविति धात्वनुसारात् । तदयमर्थः । गां दद्यात् गां धुक्ष्व गां बधानेति देशितः सर्वासां

* स्तन्निषेध इति पु० पा० ।

(१) निवर्तत इति शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः । (२) सम्भवतीत्यर्थः पु० पा० ।

गवां दानादेरशक्यतया तावदुपादित्सैव नोत्पद्यते, दूरे तु प्रवृत्तिः, यदा तु विशेषमधिगच्छति विशेषोपादानमहिम्ना तदा प्रवर्त्तते, स च विशेषो यत्राप्राप्त एव बोध्यते तदा विधायकैः सः, यदा तु सामान्यतो देशादीनां प्राप्तानामेव विशेषो बोध्यते तदा नियामकैः वाकारस्तु व्यवस्थितविकल्पार्थः। सा चाकाङ्क्षा निवर्त्तेत इत्यग्रेतनेनान्वयः। एवं च गौरस्तीति तत्कालीनध्वंसाप्रतियोगित्वं बोध्यते। नास्तीति तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तदाश्रयस्य बोध्यते। आत्मास्तीत्यात्मनो वर्तमानकालसम्बन्धो बोध्यते, नात्मास्तीत्यनाश्रितत्व(१)मात्मनोबोध्यते, गोष्ठे गौरस्तीति देशो नियम्यत इत्याद्यूह्यम्। ननु गोपदात्सदसद्व्यक्तिमात्रं प्रतीतमेव चेत् तदास्त्यादिपदवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याह। गोत्वेति। तावन्मात्रेति। अस्त्यादिपदानामपि यदि गोत्वविशिष्टपिण्डप्रतिपत्तिमात्रं फलं तदा भवत्येव पौनरुक्त्यं एतदेव तु नास्तीत्यर्थः।

भगी॰ टी॰। ननु गोत्वस्य विधिरूपत्वे तत एवास्त्यर्थसिद्धेरस्तिपदपौनरुक्त्यं नास्तीत्यनेन विरोधश्च स्यात्, एवं निषेधरूपत्वेपि नास्तीत्यनेन पुनरुक्तमस्तीत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत आह। उपाध्यन्तरेति। उपाध्यन्तरम् धर्मान्तरम्। गोपदाद्विधिरूपगोत्वविशिष्टज्ञानेपि वर्तमानत्वमस्तिपदेनोपनीयते। न हि भावत्वमेव वर्तमानत्वम्, अतीतादेरपि भावत्वात्। गोत्वमस्तीत्यत्र नित्यत्वादेव तल्लाभे प्रामाणिकत्वं तेनोपनीय। 'सामान्यतस्व

(१) नास्त्यात्मेत्यत्रानाश्रितत्वं—पा॰ २ पु॰।

देशादिसम्बन्धे प्राप्तेऽस्ति गोष्ठे काललाची धेनुरित्यादिना देश-विशेषादिबोधनमन्यदेशादिनिषेधस्य बोध्यत इत्यर्थः। निषेधा-त्मकत्वे बाधकमाह। शान्तेति। विधिपक्षे धर्मान्तरप्राप्ति-नियमौ स्फुटयति। तत इति। सा चाकाङ्क्षा निवार्यत इत्यन्वयः। गोष्ठत्वादिना तद्देशाद्यप्राप्तौ विधायकैः तत्प्राप्तौ तु नियामकैरिति व्यवस्थितविकल्पः। ननु धर्मधर्मिणोरभेदाद्भेदेपि व्यक्त्या तमादाय पौनरुक्त्यमेवाह। गोत्वेति। धर्मधर्मिणोर्भेदा-द्धर्मस्य च निराश्रयस्य बोधयितुमशक्यत्वादसतोपि पौनरुक्त्यं नेत्याह। तस्य प्रागिति ॥

रघु० टी०। तत्किमस्तिनास्तिव्यपदेशावनुपपन्नावेवेत्यत आह। तस्मादिति। उपाध्यन्तरम् देशकालविशेषसत्वासत्वरूपम्। तस्या-प्राप्तौ प्रापणं प्राप्तौ तु नियमनमिति। शान्ताशेषविशेषत्वात् निःस्वरूपत्वात्। प्रतिपत्ता गोपदजन्यगोज्ञानवान्। विशेषाकाङ्क्षः गौरितिवाक्यश्रवणानन्तरं अस्त्यादिविशेषाकाङ्क्षः, गौरितिवाक्य-श्रवणानन्तरं अस्त्यादिविशेषमाकाङ्क्षत इत्यर्थः। अस्तित्वादिकं न धर्म्यतिरिक्तं, धर्मधर्मिणोरभेदादित्याशयवानाशङ्कते। गोत्वेति। धर्मधर्मिणोर्भेद एवेत्याशयेनोत्तरयति। तावन्मात्रेत्यादि। अथ भावाभावसाधारण्यं आश्रयस्य सत्व इव विनाशेप्यविनाशित्वम्, तदन्यथासिद्धं, नित्यत्वात्कार्यस्यैवाश्रयनाशनाश्यत्वात् ॥

यस्तु निपुणम्मन्यो विकल्पमेव पक्षयति स्म, यज्ज्ञानं यद्भावाभावसाधारणप्रतिभासं न तेन तस्य विषयत्वम्,

यथा गोज्ञानस्याश्वेनेत्यादि। तद्यदि गोविकल्पस्याश्व-विषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं गव्यपि बाह्ये तथा, ततः साध्याविशिष्टत्वम् ।

शङ्क० टी०। गोत्वमन्यव्यावृत्तिरूपमत्र विधिरूपतया प्रतीयमानस्य गोत्वस्य पक्षीकरणे बाध एव, अन्यस्य तु गोत्वस्याप्रतीततयाऽऽश्रयासिद्धिरिति तदुभयदोषं परिजिहीर्षुर्ज्ञानश्रीर्विकल्पमेव पक्षयति स्म, तदेतस्य नैपुण्यं-विकल्पोविषयेण निरूपणीयः स च विधिरूपतयैव भासत इति, तथापि बाधापरीहार इति निपुणंमन्यता। यज्ज्ञानमिति। (गोज्ञानं गोविषयं गोभावाभावसाधारणत्वात्, अश्वज्ञानवदिति मानार्थः। यद्वा अयं गौरिति विकल्पो न गोविषयकः, तद्भावाभावसाधारणत्वात्, गां बधानेति गोविकल्पवदिति मानार्थः। यथा गोज्ञानस्याश्वेन विषयेणाविषयित्वमिति वदता अश्वज्ञानस्यापि गवा विषयेणाविषयित्वमिति ध्वनितम्। तथाचाश्वज्ञानमेव दृष्टान्तः। अन्ययोपसंहाराभावात्। गोभावाभावसाधारणत्वं यदि गवाविषयत्वमेव, तदा साध्याविशिष्टत्वमित्याह। तद्यदीति। गोज्ञानस्याश्वेन विषयेणाविषयित्वमश्वाविषयत्वेनैव त्वया वाच्यमिति भावः। गव्यपीति। गोविकल्पस्य गोत्वलक्षणभावाभावसाधारण्यं तदविषयत्वमेव। तथा च साध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः[१]।) यो विकल्पो यद्भावाभावसाधारणः स तेन विषयेण विषयी, यथा गोविकल्पोऽश्वभावाभावसाधारण-

(१) कुण्डलीस्थः पाठो नास्ति ३ पु०।

त्वान्नाश्येन विषयेण विषयी, तथा च गोस्वलचणं न गोविकल्प-विषयो न वा गोत्वं विधिरूपं तद्विषय इति। अत्र तद्भावा-भावसाधारणत्वं यत्तदविषयत्वे हेतूक्तं तद्विकल्प्य दूषयति। तदा ह्येति। गोविकल्पस्याश्वभावाभावसाधारणत्त्वमश्वाविषयत्वमेवं गोस्वलचणभावाभावसाधारणत्वमपि गोस्वलचणाविषयत्वमेव वाच्यं। तथा च साध्याविशिष्टत्वं[१] तदविषयत्वेनैव तदविषयत्त्व-साधनादित्यर्थः। एवं गोत्वेपि विधिरूपे वाच्यम्॥

भगी० टी०। यस्त्विति। गोविकल्पो बाह्यस्य गोर्भावेऽभावे च तुल्यप्रतिभास इत्युभयसिद्धम्, अतो यथाऽश्वभावाभावयोस्तुल्य-प्रतिभासो गोविकल्पो नाश्वविषयस्तथा बाह्यगोरूपविषयोपि नेत्यर्थः। विकल्पपचीकरणे नाश्रयासिद्धिर्नवा विध्यविषयकत्वस्य साध्यस्य बाध इति नैपुणम्, तस्य विषयनिरूप्यतया विषय-विधित्वग्रहे कस्मान्न बाध इति तन्मन्यता। यदि तदविषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं तत्राह। तद्येति। गव्यपीति। गव्यपि बाह्ये वस्तुभूते गोविकल्पस्य तथात्वमविषयत्वमिति साध्यावैशिष्ट्यम्, गवाविषयत्वमेव गोविकल्पस्य भावाभावसाधारण्यं यत इत्यर्थः॥

रघु० टी०। यस्त्विति। गोत्वं व्यावृत्तिरूपं विधिरूपं वा न पचः, आद्ये सिद्धसाधनं, अन्त्ये आश्रयासिद्धिः, सिद्धौ बाध इति दोषं परिजिहीर्षुर्निपुणम्मन्यो न तु निपुणः। गोविकल्प

---

(१) वैशिष्ट्यं—पा०।

इत्यत्रापि गौरनुपाख्यः स्वलक्षणो वा विषयतया पक्षतावच्छेदकः, आद्ये अस्माकमाश्रयासिद्धिरसत्ख्यातिविरहात्, द्वितीये च भवतां स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वात्, गोचरत्वे वा बाधः, गौर्गौरित्यनुगतव्यवहारहेतुत्वेन पक्षत्वमिति यदि तदा तादृशव्यवहारविषयत्वादिना तदिति समानत्वात्। इत्यादौत्यादिपदेन गोलक्षणभावाभावसाधारणप्रतिभासस्य गोविकल्प इत्यस्य सङ्ग्रहः। तद्भावाभावसाधारण्यं हि तस्य सत्व इवासत्वेपि जायमानत्वं, तदस्तित्वनास्तित्वयोर्यादृशत्वं तद्ग्राहकत्वमिति वा तदस्तित्वनास्तित्वाकाङ्क्षोत्थापकत्वं वा तद्विरहो वा तदस्तित्वनास्तित्वाग्राहकत्वं वा नाद्यः। विकल्पस्य विषयाजन्यस्य विनापि विषयमुपपत्तेः, अजनकस्यापि विषयत्वाविरोधात्, कथमन्यथा तवालीकं स्वाकारो वा विकल्पविषयः। द्वितीये त्वाह। तद्यदीति। बाह्ये स्वाकारातिरिक्ते वस्तुनि॥

अथास्त्यादिविशेषाकाङ्क्षा, तदाऽसाधारण्यम्। न ह्युदाहृतो गोविकल्पोऽस्यास्त्यादिविशेषमाकाङ्क्षति। नियमविधौ तु विरोध एव। न ह्यतद्विषयस्य तद्विशेषनियमाकाङ्क्षा नाम, गोज्ञानस्यापि विशेषनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात्।

शङ्क० टी०। ननु यो विकल्पो यत्रास्त्यादिविशेषाकाङ्क्षामुत्थापयति स तेन विषयेण विषयी न भवतीति व्याप्तिर्विव-

च्चितेत्यत आह। अथास्थादीति। गोविकल्पस्याश्वगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वेनाश्वाविषयत्वं यथा तथा गोगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वेन गवाविषयत्वं साध्यं तत्र गोविकल्पस्याश्वगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वमेव नास्ति येनाश्वाविषयत्वं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन गवाविषयत्वं सेत्स्यतीत्यर्थः। एतदेवाह। न हीति। दृष्टान्त एवायमनुपपन्नः, साधनविकलत्वपर्यवसायित्वात् सामान्यतस्तदाकांक्षोत्थापकत्वस्य साधनस्यैव ततो व्यावृत्तेरत एवासाधारणमित्यर्थः[१]। ननु तद्धर्मनियामकत्वं तदविषयत्वे हेतूकर्त्तव्यमित्यत आह। नियमेति। गेहे गोष्ठे वा गौरिति तद्धर्मनियामकत्वं तद्विषयतया व्याप्तमतो विरोधात्तदविषयतां न साधयतीत्यर्थः। विरोधमेव स्फुटयति। न हीति। ननु कथमयं विरोध इत्यत आह। गोज्ञानस्येति। अश्वाविषयत्वेनैवोभयसिद्धत्वेनेत्यर्थः[२]॥

भगी० टी०। अथेति। तत्र भावाभावाकाङ्क्षोत्थापकत्वमेव हेतुरित्यर्थः। असाधारणम् सपक्षादपि व्यावृत्तिरित्यर्थः। तदेव स्फोरयति। न हीति। भागासिद्धिरपि मन्तव्या, सर्वस्य गोविकल्पस्यास्त्याद्याकाङ्क्षानुत्थापकत्वात्। ननु स्ववाचकपदोपसन्दाने स्वविशेषनियमविधिगोचरत्वं हेत्वर्थः, यथा ह्यभावस्य विशेषा देशकालकृता नास्तीतिपदोपसन्दाने नियम्यन्ते, तथास्तीतिपदोपसन्दाने सद्भावविशेषा इत्यत आह। नियमेति॥

---

(१) इति भावः—पा०।　　(२) सिद्धस्येत्यर्थः—पा०।